

Özgün Makale

Türk Sanatında Kötü Ruhlar¹

Evil Spirits in Turkish Art

Yaşar ÇORUHLU²

Öz

Ön-Türklerden günümüze kadar olan birkaç bin yıllık süreç içerisinde, ağırlıklı olarak Orta Avrasya bölgesine yayılmış Türk topluluk ve devletlerinin, çeşitli yerlerde ve devrelerde geliştirdiği Türk sanatlarında, “kötülük imgesinin yansımaları üzerine çalışmalar henüz başlangıç evresindedir. Bununla birlikte ilk bakışta bile kötü olarak nitelendirilen varlıkların mitolojide, dini inançlarda ve sanatta büyük bir yer tuttuğu kolayca anlaşılabilir.

Başlangıç evresi net olarak tespit edilememişse de günümüze gelen bazı sanat eserlerinden veya tasvirlerden Milattan önceki dönemlerden itibaren kötü varlıklara ilişkin bazı yorumlarda bulunabiliyoruz. Hun, Göktürk, Uygur gibi büyük ana devrelerin yanı sıra devlet kuramamış Türk toplulukları ile ilgili de epey kayıt ve sanat eseri veya eserler üzerinde tasvirler bulunmaktadır. Bilhassa 18. yüzyıldan sonra daha çok Sibirya ve İç Asya ayrıca Orta Asya bölgelerinde yapılan alan çalışmalarında gerçekleştirilen kayıtlar ve elde edilen bilgilerle önemli oranda Türk topluluklarında “kötülüğün” nasıl anlaşıldığı ve yansıtıldığına dair tespitler-yorumlar yapılabilmektedir.

Esas itibarıyla Türklerde kötü ruhlar Türk Gök, Yer-Su ve Atalar kültürleri çerçevesinde şekillenmiştir. Zamanın akışı içerisinde farklı dinler içerisine giren Tabgaçlar, Uygurlar, Karluklar gibi Türk kavimleri vasıtasıyla Budist ve Maniheizt mitoloji gibi diğer dinlerin mitolojileri de yeni kötü varlıkların genel repertuara katılmasıyla sonuçlanmıştır. Öte yandan tüm Orta Avrasya’ya eskiden beri bir yayılım söz konusu olduğu için farklı topluluklar ile de ortaya çıkan ilişkiler sonucunda da kötü ruhların tanımlanmasında karşılıklı etkiler söz konusu olmuştur.

Türklerin önemli bir bölümü Müslüman olarak İslâm Kültür dairesi içine girdiklerinde kimi Ön Asya ve çevresi inançlarının da katılımıyla “kötü ruhlar” konusu karmaşık ve eklektik bir durum arz etmeye başlamıştır. Bütün bu dönemlerin özellikleri İslâm anlayışı ile de şekillenerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Sanatı, Gök, Yer-Su, Budist, İslâm.

Abstract

Studies on the reflections of the image of “evil” in Turkish Arts, which have been developed in various places and periods by the Turkish communities and states that have spread to the Central Eurasia region in a few thousand years from the Pre-Turks to the present day, are still in their early stages. However, it can easily be understood that the beings that are considered bad even at first sight have a great place in mythology, religious beliefs and art.

¹ Makale başvuru tarihi: 10.04.2020. Makale kabul tarihi: 28.04.2020.

² Prof. Dr. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, ycoruhlu64@hotmail.com. ORCID No: 0000-0001-7221-3038.

Although the initial phase has not been clearly identified, we can make some comments on bad assets from the early ages, as can be seen from some artworks or depictions that have survived to the present day. In addition to the major main circuits such as Hun, Gokturk, Uyghur, there are quite a few records and works of art on the Turkish communities that could not establish a state. Especially after the 18th century, with the records and information obtained in the field studies conducted in Siberia and Central Asia and also in Central Asian regions, determinations and comments on how “evil” is understood and reflected in Turkish communities have been made.

Basically, the evil spirits in the Turks have been shaped within the framework of the Turkish Sky, Earth-Water and Ancestor cults. The mythologies of other religions such as Buddhist and Manichean mythology, through the Turkish tribes such as Tabgac, Uyghurs and Karluks, which have entered different religions in the course of time, have resulted in the addition of new evil beings to the general repertoire. On the other hand, since there has been a spread to all of Central Eurasia, there have been mutual effects in the definition of evil spirits as a result of the relations that have emerged with different communities.

When most of the Turks entered the Islamic Culture Department as a Muslim, the subject of “evil spirits” started to exhibit a complex and eclectic situation with the participation of some of the beliefs in Asia Minor and its surroundings. The features of all these periods have been shaped by the understanding of Islam and have reached today.

Keywords: Turkish Art, Sky, Earth-Water, Buddhism, Islam.

Türklerde kötülüğün nasıl algılandığı ve sanat eserlerinde veya genel maddi kültür eşyasına (etnografik eserlerde) ne şekilde yansıdığı konusu bizim bir çalışmamız dışında henüz bütünüyle ele alınmış ve ayrıca her ayrıntısıyla çalışılmış değildir.³ Bunun temel nedeni Ön-Türkler ve Türklerle ilgili bazı arka planı oluşturacak olan teorilerin henüz netleşmemiş olması, ortak kabul görmemesi ve Türk topluluklarının Orta Avrasya ağırlıklı olmakla birlikte, neredeyse Avrasya'nın tümüne, kısmen de Afrika ve Arap yarım adasının kuzeyine yayılmış olmasıdır. Ayrıca alanın büyüklüğünün yanı sıra, Türkler; tarihin bir noktasında ortaya çıkmış ve günümüzde tamamen başka uluslar ve halkların içinde erimiş ve varlığını kaybetmiş bir topluluk da değildir. Çeşitli bölgelerde bazı Türk toplulukları bilinçli veya bilinçsiz farklı topluluk ve kültürler içine dahil olarak asimilasyona uğramışsa da, Türk topluluklarının önemli bir kısmı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle ilgilendiğimiz konunun bütün devirlerin Türk topluluk ve devletlerine göre incelenip bir bütün halinde ele alınabilmesi için pek çok çalışmalar yapılması gereklidir. Böylece, Türk kronolojisinin birkaç bin yılı kapsayacak kadar uzun olması da araştırma-çalışmaları etkileyen bir husus olarak karşımıza çıkıyor. Öte yandan, kimi bağımsız Türk ülkelerinde, bir kısmı da farklı yönetimlerin idaresi altında otonom bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının aralarındaki bağlantıların zayıf olması da ortak olarak veya bir bütün hâlinde konunun çalışılmasını engelleyen bir durum olarak karşımıza çıkıyor.

Türklerin atalarının ilk ortaya çıktıkları bölgenin daha çok *Altaylar* olarak nitelendirilmesi, coğrafi bakımdan konumuzun başlangıçlarının aranacağı bölgeyi de belirliyor. Gerçi buna itiraz da bulunanlar da yok değildir; çünkü bazı araştırmacıların Türklerin Anadolu, Mezopotamya, Azerbaycan arasındaki bir bölgeden ortaya çıkıp yayıldığını iddia ettikleri de bir sır değildir.

³ Çoruhlu, 2019, s. 405-450. Bu konunun kapsamına dahil edilebilecek “Lanet” üzerine bir sempozyum gerçekleştirilmiş ve kitap olarak yayınlanmıştır (Gürsoy-Naskali, 2009). Son zamanlarda konuya ilginin arttığını ve bazı çalışmalar yapıldığını da görüyoruz (Haydaroğlu, 2004; Turan, 2020)

Bunun yanı sıra kimi Kuzey ve Doğu Avrupa Halkları, Sümerler, Urartular, Medler, Partlar ve Etrüskler gibi kavimlerin de Türk olduğunu veya Türklerle ilişkisi olduğunu söyleyenler de yok değildir, ancak bu yöndeki hipotez veya teoriler henüz bilimsel olarak yeterince işlenmiş ve açığa kavuşturulamamış olduğundan nispeten daha net bir görünüm arzeden, İç Asya'daki Ön-Türk (Proto-Türk) devirlerinden itibaren konuya bakmanın en azından şimdilik daha sağlıklı olacağı da açıktır.

İç Asya'da, Türklerin ataları olarak ifade edilen topluluklardan bahseden (yeni keşifler yapılanaya kadar) hemen hemen tek yazılı kaynak eski Çin Hanedan tarihleridir. Bu kaynaklardaki ifadelerden anlıyoruz ki İç Asya'dan kaynaklanan Türk boylarının ve devlet kuran Türk hanedanlarının atalarının tarihi neredeyse M.Ö. 3000-2000'lere kadar inmektedir. Bununla birlikte erken devirlere ait eski Türkçe kaynaklar Issık Kurganı'ndan bir kap üzerinde ortaya çıkarılan ve çözme denemeleri yapılan kısa Türk runik yazısı dışında (MÖ. 5-4. yüzyıl) henüz tespit edilememiştir. Dolayısıyla aradaki eksiklik o dönemlerden günümüze gelen sanat eserleri, arkeolojik malzemeler ve semboller, işaretler, resimler, heykeller, dikili taşlar, kurganlar vb. ile kapatılmaya çalışılmaktadır.

İç Asya'da Ön-Türklerle ilişkilendirilebilecek kültürler, birbirine yakın veya aynı bölgelerde ortaya çıkmış ve çoğu kere de birbirine bağlanarak gelişen kültürlerdir. Bunlar içerisinde, Andronovo, Okunyeve, Karasuk, Tagar ve Taştık gibi nispeten tanınmış olan kültürleri biz Ön-Türkler ve Tagar'dan itibaren de Türklerle bağdaştırabiliyoruz. Böylece “kötülük” imgeleri için ilk bakmamız gereken, söz konusu kültür dönemlerinden günümüze gelebilmiş olan sanat ve arkeolojik eserlerdir. Bu dönemlerde bir kısım hayvanların bazı uzuvlarının abartılarak veya hibrid şekiller meydana getirilerek; Tanrıların, ruhların, canavarlar ve cinler gibi kötü varlıkların ifade edilme-ye çalışıldığını görüyoruz. Sonuçta bütün Tanrı diye inanılanlar ve ikinci derece Tanrı sayılan ruhlar ve olağanüstü güçlere sahip kimisi Tanrı hâline dönüştürülmüş veya Tanrıları ifade eden hayvanların “iyi vasıflı” olması gerektiğine dair bir şart yoktur. Kabaca MÖ. 3000-2000'lerden demir devrine kadar inen dönemlerde İç Asya'da ortaya çıkan yaşantı şeklinin inanç veya dinleri de oluşturduğu düşünülebilir. Bununla birlikte temel inançların oluşumunun bütün İç Asya'da ve Orta Asya'da Türkler için de diğerleri için de Eski Taş Devri yani Paleolitik Dönem'e kadar ineceği de açıkça görülür.

Asya Hunları (MÖ. 3- MS. 3. yüzyıl başı), Göktürkler (5-8. yüzyıl), Uygurlar (Eski Uygur devletleri 8-13. yüzyıl) gibi, devlet kurmuş büyük Türk topluluklarının (yabancı dinleri içermeyen) din anlayışlarının, Ön-Türkler'in de temel inançlarını oluşturduğunu sanıyoruz. Başka halklarla da ortak kabul edilebilecek bu esas inançlar; Gök, Yer-Su ve Atalara bağlı olarak geliştirilen inançlardır. Bu bakımdan “gök ve yer” ifadesi bir formül gibi kullanılabilir. Çünkü “iyi” ve karşıtı gibi görünen “kötü”nün varlığı aynı zamanda bu ikili evren/dünya anlayışına bağlı olarak karşımıza çıkar. Öte yandan kısaca belirtmek gerekirse yaratıcı ve insanı koruyan Tanrı veya Tanrılar (gök ve gökteki Tanrılar) “iyi vasıflı” Tanrılardır. Onların yanında olan ve onların temsil ettiği her şey de “iyi unsur” ile ilgili olacaktır. Yine bu iyi vasıflı Tanrıların yarattığı kimi “yer” unsurları da iyi ise de gökteki yaratıcı Tanrılar kadar güçlü değildir. Öte yandan gökte de yerde de çoğu kere sonradan “kötü” ye dönüşmüş çeşitli Tanrı ve ruhlar da vardır; ancak onların sonraki nihai yeri ve dünyası “yer altı” olmuştur. Bu bakımdan “gök ve yer” ifadesi “yer altı” ile bağlı olarak düşünüldüğünde evreni, yaratılışı oluşturan “iyi ve kötü” ilkelerinin, hem birbirine karşıt hem de birbirini bütünleyen varlığı-yaşamı oluşturan unsurlar olduğunu ifade edebiliriz. Böylece dünyadaki ve insanla ilişkili her şey öncelikle “iyi” ve “kötü” olarak kategorize edilir ancak duruma göre “iyi” veya “kötü” (ne iyi ne kötü) olan Tanrılar, ruhlar ve varlıklar da söz konusudur.

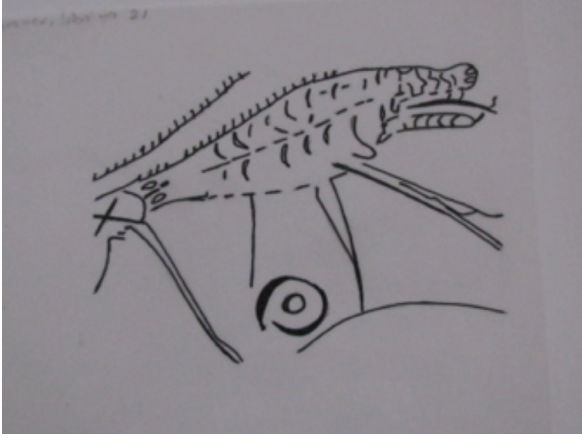

Resim 1: Hakasya, Okunyev Kültürü stelinden ayrıntı. Chernoe Gölü kenarında bulunmuştur. Yumurta biçimli yüze sahip boynuzlu antropomorfik bir yüzü göstermektedir. Bazı kesimleri Tağar Dönemi'nde (M.Ö. 8. yüzyıldan sonra) yeniden işlenmiştir (yüzün dışındaki şekiller ilave yapılmıştır). Kahverengi kumtaşı 200 x 70 x 40 cm. (Esin, 2009).

Resim 2: Hakasya, Minusinsk bölge müzesinde bulunan pembe granitten yapılmış stel üzerinde antropomorfik ruh tasviri. Tazmin bölgesinden getirilmiş bu stel 148 x 35 x 35 cm. ölçülerindedir. (N.M. Martyanov'dan sonra Yuriy Esin, 2009).

Ön-Türklerle ilişkilendirdiğimiz İç Asya kültürlerinden kalma taş heykel ve dikilitaşlar üzerinde her ne kadar bazı araştırmacılar ayrıntıya inmeden onları “Tanrı” olarak sınıflandırıyor da bu dönemin “kötülük” anlayışının yansıması olarak kabul edilebilecek, cin veya kötü ruhları ifade ettiği düşünülebilecek şekil, tasvir ve kabartmaların bulunduğu görülmektedir. Çoğu kere boynuzlu ve yüzleri bir mask gibi ele alınmış bu taş kabartmalar veya tasvirlerde değişik simgesel unsurlar da yer alır (Çoruhlu, 2009, ss. 420-421) (Resim 1-2). Ayrıca Ön-Türklerle ilişkili (onlara ait) bu erken kültürlerden kalma sanat eserlerinde bazı hayvanların abartılmış tasvirleri de onların bir canavar gibi görünmelerine neden olmuştur. Ancak bu şekilde canavar gibi gösterme onları kötü bir unsur mu yapmaktadır yoksa güçlü bir Tanrı seviyesine mi yükseltmektedir? Tartışılır (Çizim 1-3). Bu tür tasvirlerde, hayvanın gövdesi, bazen antropomorfik özellikler de katıla-

Çizim 1: Okunyeve Kültürü Dönemi'ne ait taş üzerine oyma olarak yapılmış canavar-kurt tasviri. Rusya Federasyonu, Minusinsk bozkırları, Chernovoya Nehri yakınındaki bir mezardan elde edilmiştir. M.Ö. 2. bin başı. (Çizim M.P. Griaznov'un 1969'da yayınladığı fotoğraftan Yaşar Çoruhlu).

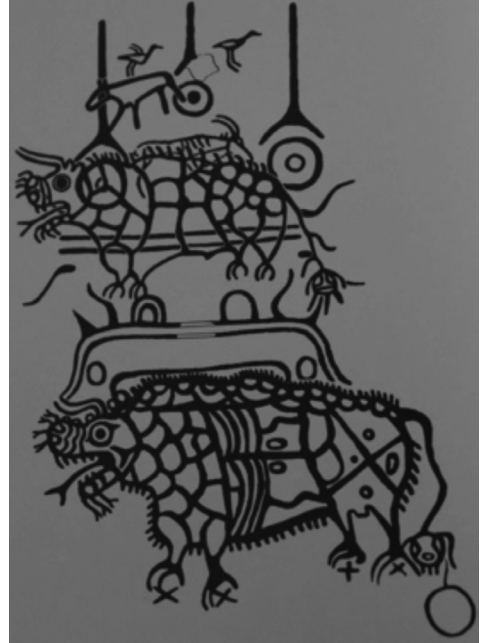

Çizim 2: Hakasya, Kyzlas'dan Okunyeve sanatına ait mitik karakterde insan-hayvan uzuvlarının karışımı ile yapılmış figür (canavar). (Esin, 2009).

rak, birkaç hayvandan alınma, bölümlerin bir araya getirilmesi ile (hibrid/melez) oluşturulur. Ayrıca vücudun diş, pençe, göz, kulak, kuyruk gibi bölümlerinin abartıldığı da olur. Esasında daha sonraki cin, canavar ve şeytan olarak tanımlanan tasvirlere baktığımızda da bu özellikleri görüyor olmamız, bu eski tasvirlerin hiç değilse bir kısmının kötü varlıkları temsil ettiğine dair yargımızı haklı çıkaracak mahiyettedir.

Her ne kadar yüzyıllar boyunca çeşitli dinler ve inançlar “ölüm”ün bir son olmadığını iddia etse de ve hâttâ arkeolojik kalıntı, mimari (mezarlar) ve sanat eserlerinden de anlaşıldığı gibi insanlar buna inansa da ölüme yol açan her şey ve her varlık çoğunlukla “kötü” kategorisi içine sokulmuştur. Kurgan denilen mezarlara konulan çeşitli nesnelere, sanat eserleri ve tasvirlerin bir bölümü, ölenin ruhunu (veya kendini) kötü ruhlardan korumak içindir. Hayvan ata veya ana kabul edilen çeşitli yırtıcı hayvan tasvirleri, geyikler ve hâttâ gün ağarınca aydınlığın ortaya çıkmasını ötüşüyle sağlayan horozlar gibi tasvirler (Resim 3) mezarlara, çeşitli anlamları yanı sıra, koruyucu oldukları için de konmuşlardır. Özellikle cesedin konulduğu lahitler (tabutlar) üzerindeki tasvirler bunlardandır. Aşağıda bahsedeceğimiz *hayvan mücadele sahneleri* de bu amaçla (kötülüğün bertaraf edilmesi) kullanılabilirler (Resim 4).

Ayrıca inanılan başlıca Tanrı veya Tanrılar ve onları yeryüzünde temsil eden siyasi irade (hükümdar, meclis, devlet) ve bu iradenin (erkin) takipçisi olan halk, ulus da “iyi” unsurun

Çizim 3: Okunyeve sanatına ait üç gözlü bir antropomorfik figürün bulunduğu stel üzerinden ayrıntılarda çeşitli hayvan uzuvlarının karışımından oluşturulmuş (ay başı, yılan dili, boğa boynuzu ve gövdesi ve yırtıcı kuş pençeleri) mitik yırtıcılar (canavar). Hakasya, Askız Nehri steli. (Esin, 2009).

Resim 3: Altay, Pazırık kurganlarından, çift başlı deri horoz. MÖ. 4-3. yüzyıl) 16.5 x 15 cm. St. Petersburg, Hermitage (Ermitaj) Müzesi, Envanter GE 1295 / 51 (J. Aruz vd. (Editör), 2000).

Resim 4: İç Moğolistan, hayvan mücadele sahnesi, Hun (Hiungnu/Hsiung-nu) Devri. MÖ. 3-MS.2. yüzyıl). Fransa, Paris, Cernuchi Müzesi (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 2014)

kendisi veya temsilcisi sayılmıştır. Dolayısıyla yaratıcı iyi vasıflı tanrı veya tanrıların, hükümdarın, devletin, halk veya ulusun karşısındaki her unsur da “kötü” kategorisinde olacaktır. Evrenin ve dünyanın “düzeni” veya sadece “düzen” de “iyi unsur”un içerisinde “kaos” yani karmaşa ise “kötü” unsurun tabiyetindedir. Dolayısı ile Tanrı’yı yok etmek isteyen her güç, onu temsil eden hükümdarı ve halkı da yenmek, esir etmek veya yok etmek durumundadır. Böylece saf-ları belirlenen iyilik ve kötülüğün mücadelesi evren, dünya, varlıklar, insan ve hayvanlar arasında evrenin yok oluşuna kadar sürecektir. Bu Türkler için de her toplum için de geçerlidir. İnsana olumsuz etkide bulunan her unsur kötü olarak addedildiği gibi, toplum yapılarında erkeğin (ataerkil) veya kadının (anaerkil) ön planda olması da iyinin ve kötünün cinsiyetini belirler. Her ne kadar “ana erkillik” erkeğe karşıtlık değil eşitlik olarak nitelendirilse de, sonuçta çoğu devir ve yerde daha çok karşıtlık olarak algılanmıştır. Bu bakımdan çeşitli Türk devirlerinde kimi zaman eril unsurlar önemli ve “iyi” kategorisinde kabul edilmiş “dişi” ise (özellikle ata erkilliğin ön plana çıkışından sonra) olumsuz unsurun içinde belirtilmiştir. Ancak bazı Türk topluluklarında, ikisinin eşite yakın olduğu ve bazen dişil unsurun egemen olduğu zamanlarda bu durum yer değiştirmiştir. Yüzylerce yıldan süzülüp gelmiş Türk sanat eserleri ve maddi kültür unsurları bu bahsettiğimiz hususların yansımaları ile doludur.

Yukarıda sözünü ettiğimiz, Ön-Türk kültürlerindeki sanat eserlerinde bulunan tasvirlerle ilave olarak burada Ön-Türklerde Tunç Devri içerisinde ve muhtemelen İç Asya’nın bir bölgesinde ortaya çıkan “hayvan mücadele sahnelerini, hâttâ “gök” ve “yer” kategorisine sokulabilecek “yırı-tıcı” hayvan ve diğer mitsel hayvanların tasvirlerini de ilave edebiliriz. Hayvan mücadele sahneleri evrensel ilkeler olarak “gök ve yer”, “iyi” ve “kötünün mücadelesini ya da yaşamı oluşturan birbirini bütünleyen dikotomik unsurları ifade etmektedir (Resim 4). Bunlar “iyi” unsurun hükümdarı veya halkının ya da bir kahramanın “kötü” unsurun temsilcisi olan tarafı alt etmesini ifade eder. Kimilerine göre bazı mücadele sahneleri de gök cisimlerinin birbiri ile daha doğrusu güneş ve ayla ilişkilerine bağlanır. Türk sanatında bu nedenlerle “hayvan mücadele sahneleri”, Ön-Türkler ve Hunlardan Osmanlılara kadar her devirde yaygınlıkla ve sevilen tasvirler olarak karşımıza çıkarlar. Aynı şekilde hayvan tasvirlerinin Türk İslâm dönemleri dahil her Türk devrinde yaygınlığı da bu sembolizmin etkisiyledir.⁴

⁴ Hayvan mücadele sahneleri için Çoruhlu, 2019, ss. 234-245.

Eski Çin kaynaklarından Hsiung-nu (Hun) Monografisi'nde (3779/5); Hunlara saldıran Çin generalinin karısı ve çocukları büyüçülük yapmakla suçlanarak yakalanmıştı (A. Onat-S. Orsoy-K. Ercilasun, 2004, ss. 38-39). Aynı monografinin bir başka yerinde (3801 / 5) kuzeye gitmek isteyen Hun hükümdarı ile Çinli Han yönetimi bir anlaşma yapıyorlar; buradaki bir cümle oldukça ilginç çekiyor (MÖ. 43) : “...*Han ve Hsiung-nu'lardan hangisi ilk olarak bu antlaşmayı bozmaya cesaret ederse, Göğün lanetine uğrasın...*”, (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004, s. 59). Buradaki ifade “Gök Tanrısı'nın lanetine uğrasın” demektir. O dönemlerde Hunlar da Çinliler de farklı addettikleri kendi Gök Tanrılarına tapıyorlardı. Demek ki eski Türkler de Çinliler de “kötülüğe” ve “lanete” inanıyorlardı.

Eski Çin hanedan tarihlerinde din insanların da büyü yaptıkları anlatılıyor. Bu din insanları muhtemelen kamlar (şaman) veya onun yerini tutan başka din insanlarıdır. Çin'de Tabgaç Türk hanedanının oluşturduğu Kuzey Wei (386-534) Sülalesi döneminde, Gaochelarda kadın büyüçünün (kadın din insanı veya kam) kötülükleri kovduğu ve bunun Çin'deki şeytan çıkartma ayinlerine benzediği anlatılır (Kırilen, 2016, s. 68). Benzer şekilde salgın hastalıklar yayıldığı zamanlarda, tören yapıp dualar ettikten sonra, salgın yatıştığında veya bittiğinde Tanrı veya Tanrıların yardımının bedeli olarak, çok sayıda hayvan kurban edilir ve bu esnada atlar üzerinde tören yeri etrafında, bazen sayısı yüzü bulan tur atılır ve dönülürdü (Kırilen, 2016, s. 71).

Aynı Çin kaynağının başka bir yerinde ise Hunlar tarafından bir makamın uğursuz sayıldığını görüyoruz: “*Wu-chu-liu Ch'an-yü zamanında Sol Bilge Beyi (ünvanlı) birkaç (kişi) öldüğü için bu makamın uğursuz olduğu zannediliyordu. (Bu sebeple) Sol Bilge Beyliği'nin adı “Hu-yü” olarak değiştirilmişti. Hu-yu, Ch'an-yü'den (yani kağan/hükümdardan) hemen sonra gelen, en yüksek makamdır*” (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004, s. 89).

Bu tür eski yazılı kaynaklardaki bilgiler bize Asya Hunları'nda kötülüğe ve kötü ruhlara inandığını göstermekle birlikte, yukarıda da açıkladığımız gibi, bunun Sanat Tarihi'ne yansması daha çok dolaylı olarak veya sembolik anlamda olmuştur. Elimizdeki sanat eserleri veya arkeolojik kalıntılar doğrudan doğruya bir kötü ruhu veya tasvirini içermemektedir. Bu kısmen sonraki devir (Göktürk Dönemi) için de şimdilik geçerli bir durumdur.

Sanat Tarihi alanında durum böyle olmakla birlikte eski Çin Hanedan tarihlerinde, (Gök/Kök) Türklerin inandığı kötü ruhlardan çok fazla bahis olmasa da bazı kayıtlar onların birtakım kötü ruhlara inandıklarını belgelemeye yeter. Bu bakımdan Göktürklerin (=Kök-Türk / Türk) birtakım kötü ruhları insan olarak düşündüklerini belirten şu ifade ilgi çekicidir: “*Tanrlara ve ruhlara saygı duyarlar, iblis kadınlara (wu) iblis erkeklerle (hi) inanırlar, savaşta ölmeye değer verirler, hastalığa yakalanıp ölmekten utanırlardı. Âdetleri ve gelenekleri aşağı yukarı Hiung-nularla (yani Asya Hunları ile) aynıydı.*” (Sui-Şu 84,1a-6b; Mau-Tsai, 2006 s. 64).

Göktürk (=Kök-Türk/Türk) Dönemi'nin Çin hanedan tarihlerinde geçen “kötü sular”, “kanlı yağmur” gibi ifadeler de ele aldığımız bu konuya işaret sayılabilir. Ç'ang-sun Şeng'in biyografisinde şöyle deniyor: “*Ç'ang-sun Şeng şu teklifi yaptı; “T'u-küe'ler (yani Türkler) kaynaktan su içiyorlar. Bu suya rahatlıkla zehir atılabilir!” Böylece birbirinden değişik zehirler nehire atıldı. Ta-t'ou Kağan'ın adamlarıyla hayvanlar nehrin suyunu içince çoğu öldü. Ta-t'ou Kağan korktu ve şöyle dedi: “Gökyüzünden kötü sular aktı. Acaba beni öldürmek mi istiyor?...”, (Mau-Tsai, 2006 s. 144). Görüldüğü gibi burada Kağan “su” ve “su ruhları” kutsal olduğundan dolayı Tanrı'nın kendisini cezalandırdığından korkarak, Gök'den (Tanrı'dan) kötü suların aktığını belirtiyor ve “Tanrı'nın canını almak istediğinden endişe duyuyor.*

Öte yandan Ç'ang-Sun'un Çin imparatoruna sunduğu raporda (601 yılı) çölün kuzeyine yayılan kırmızı bir sisin yağmura benzediği ve adının “kanlı yağmur” olduğu ifade edilerek, bunun görüldüğü ülkenin kısa zamanda mahvolacağı anlamına geldiği belirtildikten sonra: “*Şayet barbarları yok etmek istiyorsak tam zamandır!*” şeklinde tavsiyede bulunuluyor (Mau-Tsai, 2006 s. 145).

Yine Çin kaynaklarında Türk halklarından kabul edilen *Sie-yen-t'olar*'a ait bir efsanede “kurt başlı insan vücutlu” bir yaratıktan söz edilir. Bu yaratık bir dilenci kılığında boylardan birinin çadırına misafir olur. Ev sahibinin eşi onun kurt başına sahip olduğunu görür ve bunu fark edemeyen kocasına durumu anlatır. Konuk yemeğini yiyip çıkınca ikisi onu takibe koyulur. Yü-tükün-şan (yani Ötüken) Dağı'na ulaştıklarında kurt başlı dilenci kendini takip edenleri görür ve kendisinin bir Tanrı olduğunu söyleyerek kötü bir kehanette bulunur; “*Sie-yen-t'olar yıkılacak!*”. Gerçekten de bu Türk topluluğu Ötüken Dağı eteklerinde düşman kuvvetlerine yenilerek egemenliklerini kaybederler. Aktarıldığına göre bazı bilim insanları, bu efsaneyi Altay Dağı yakınlarında arkeolojik kazı ile çıkartılan hayvan başlı insan figürleriyle ilişkilendirir; efsane bir kısım taşta oyulmuş tasvirlerle de bağdaştırılır. Masao Mori buradaki kurt başlı insan figürünün büyü yapan kurt masklı bir şaman olabileceğini de belirtir (Mau-Tsai, 2006 s. 593).

Resim 5: Moğolistan, Ulzyt Borzon, 5. Kurgan'dan çıkarılmış ejder figürlü kemer tokası parçası. Hunlara (Hiung-nu/Hsiung-nu) aittir (Eregzen, 2011).

Eski Sümer ve Mezopotamya'da genel olarak kötülüğü, kaosu ifade eden yönüyle gündeme gelen “ejderha” (Çince lung, eski Türkçe'de Lu veya Evren ya da Ulu) Türk ve Çin mitlerinde daha çok mevsimsel dönüşüm, bereket ve ab-ı hayat gibi konularla ön plana çıkarıldığından kötü bir varlık sayılmaz, ancak Türk İslâm Dönemi sanatlarında Ön-Asya ve Hint bağlantılarından ötürü “ejderha” kötülüğü simgeleyen bir varlık olarak algılanmaya başlanır. Nitekim Çin kaynakları Asya Hunlarında (Hiung-nu veya Hsiung-nu) bir ejder kültürünün varlığından ve bir Hun başkentinin “ejder şehri” veya “yatan ejderin beldesi” olarak anıldığından söz ediyorlar. Asya Hunları ile ilgili arkeolojik kazılarda sanatsal değeri olan ejder tasvirli metal eserlerin bulunması da bu durumu destekler (Resim 5).

Çin kaynaklarından T'ang-şu 'da Kaşmir'den bahsedilirken Orta Asya'nın ortak ejder anlayışından da söz edilmektedir: “*(bölge/ülke halkından söz edilerek) Ateş incileri, yu-kin üretir ve ejderha cinsi atlar yetiştirir... Yaygın inanışa göre bu ülke ilk önceleri bir ejderha bataklığı idi. Ejderha başka yerlere gidince bataklık kurudu ve insanlar da buraya gelip yerleşti.*” (Chavannes, 2007, s. 222). Görüldüğü gibi burada aynı zamanda “ejder atları” ve “su ejderi”nden söz edilmektedir. Ejder atları ile ilgili tasvirler (başı at gerisi ejder veya yılan şeklinde) Türk devirlerinde Orta Asya resimlerinde ve Çin resminde yaygın olarak görülmektedir. Ejderler kozmolojik anlamda Gök ejderi, Ağaç Ejderi, Su Ejderi gibi tiplere ayrılabilir (Çoruhlu, 2019, ss. 53, 82, 195-233).

Yine eski Çin kaynaklarından Antik dönemlerde Türklerde ve Çinlilerde büyücülüğün (büyü yapan kamlar haricinde) kötü sayıldığını, suç olarak addedildiğini ve cezalandırıldığını ayrıca “Tanrı'nın lanetine inanıldığını da işaret etmiştik. Türk geleneklerine göre yetiştirilmiş olan An

Lu-şan'ın annesi Türk idi ve bir Çin kaynağında, Türk büyücüsü olarak takdim edilip falcılıkla geçindiği ileri sürülüyordu (An Lu-Şan Biyografisi, Mau-Tasai 2006, 363).

Göktürk Devri eski Türkçe kaynaklar açısından da önemlidir. Türkologlar ve Türklerle ilgili alanlarda bilimsel faaliyetler gösteren bilim insanları, İç Asya ve Orta Asya'da Runik denilen Türk yazısı ile yazılmış çok sayıda yazıt ortaya çıkardılar. Bunların keşfedilenleri kayda geçti ve okuma çalışmaları yapıldı. Bununla birlikte söz konusu yazıtların çoğunluğu ölen önemli kişiler için sarf edilen sözlerden ibaret olduğundan bunlarda “kötü ruhlar” dan pek bahsedildiği görülüyor. En azından açık bir şekilde bunu göremiyoruz ancak geç dönemlerin Gök, Yer-Su-Atalar inançlarına sahip (Kamcı/Şamanist veya Tengrici de denilen) Türk topluluklarında başta Erlik olmak üzere Türk boy ve topluluklarına göre adları değişen bir kötü ruhlar grubunun olduğu göz önüne alınırsa, aynı inançların daha arkaik şekillerinin görüldüğü erken devir Türklerinde de değişik isimlerle anılan kötü ruhların bulunduğu söz etmek yanlış olmaz. Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk Yazıtları ve diğer birçok yazıtlarda “Gök”, “Yer-Su” Tanrı veya ruhlarından söz edilirken ve ata ruhlarından sıklıkla bahsedilirken kötü ruh kavramının belki de genel olarak bu “Yer-Su” Tanrı veya ruhları gibi ibarelerin içinde saklı olduğunu düşünebiliriz. Öte yandan “böri” (kurt/bozkurt/Gökkurt) gibi köken mitleri ile ilgili olan hayvanların saygı ve korku ile isimlerinin anılmasına benzer bir şekilde onların isimlerinin doğrudan doğruya anılmak istenmediği de düşünülebilir. Nitekim bugün bile Türkiye’de halk arasında şerrinden çekinildiği için “cinlerden” bahsedilirken “üç harfli” denilmekte ve isimleri söylenmemektedir.

Runik yazılı eski Türk (Göktürk) yazıtlarından Begre Yazıtı'nın sol tarafındaki asıl metin içinde geçen “qaramiy “ (karamıg) sözcüğü H. Namık Orkun tarafından “kötü ruh (?)” şeklinde anlamlandırılmıştır. Araştırmacı, bu metinde geçen “örün” (beyaz) ve “kara” sözlerini bu şekilde ifade etmiştir. Eski Türkçe metnin bugünkü Türkçe’ye aktarıldığı şekil şöyle idi: “*Sekiz aylık mah için at sürüsü sarfediverdim, orada doymadım; söyleye iyi ruh (?), fena ruh (?) azdım.*” (Orkun, 1987 s. 72, 75).

Göktürk (Kök-Türk/Türk) Runik harfleriyle yazılmış bazı kağıt üzerine metinler 1909 yılında yayınlanmıştı. Burada geçen “Şmnu” kelimesi “şeytan” olarak aktarılmış olmakla birlikte bu adlandırma eski Türk dini inançlarına ait değildi. Çünkü bu metin parçaları Maniheist Uygurların idi : “*düşündü yine fena huylu şeytan (Şmnu) ne fena efsun düşündü.*” (Orkun, 1987 s. 370).

Hunlarda olduğu gibi Göktürklerde de özellikle “Gök Ejderi” önemli sayılıyor ve ona olumsuz bir mânâ yüklenmiyordu. 8. yüzyılda yaşamış Taçam (?) adlı bir Türk beyinin ölümü üzerine dikilmiş yazıtta kullanılan ifade çok ilginçtir: “*Üstte gök han ejderha yılında yedinci ayda güçlü, cessor hakanından ayrılı verdiniz. Bilge Taçam cenaze merasimini yapmağa gayret ettim. Yer, su, gök... girer (?) idi.*” (Orkun, 1987 s. 130) . Görüldüğü üzere burada Gök Han sözü ile hayvan yılı takvimindeki ejderin Gök Ejderi olduğu belirtilmiş oluyor. Taryat Yazıtı'nın dikiliş tarihi verilirken de ejderha yılı “Ulu Yıl” olarak belirtilmiştir. Taryat Yazıtı'nın bitigçisi Çince lung yani ejderha sözcüğünü Türkçe’ye geçtiği “lü / lu “ şekliyle kullanmayıp “Ulu yıl” demek suretiyle, tamamen Çince sözcüğe (karaktere) Türkçe karşılık üreterek kullanmıştır (User, 2010, s. 127).

Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtlarındaki söz varlığını inceleyen Türkolog H. Ş. User, “y(a)bl(a)k “ sözcüğünün “kötü, fena, berbat, değersiz” anlamlarını içermekle birlikte “yablak kigürtük” cümlesinde kavramsal boyut kazanarak “kötülük, nifak” anlamında kullanıldığını belirtiyor (User, 2010 s. 54). Ayrıca araştırmacı, “Böğü” kelimsenin “bilge büyücü” (Böğü Kağan = Kapgan Kağan), “anıg” sözcüğünün “kötü”, “bat” sözcüğünün (günümüzde Türkiye, Doğu Karadeniz Türkçesi’nde kullanılan şekliyle “bet”), “kötü”, “yabız” sözcüğünün de kötü, fena, berbat

Resim 6: Moğolistan, Koşo Tsaydam (Koşo Saydam), Türk kahramanı Kültigin'in (Kül Prens) Anıt Külliyesi'nde bulunan ve bark duvarında bulunduğu var sayılan pişmiş toprak koruyucu masklardan biri (Nowgorodowa 1980).

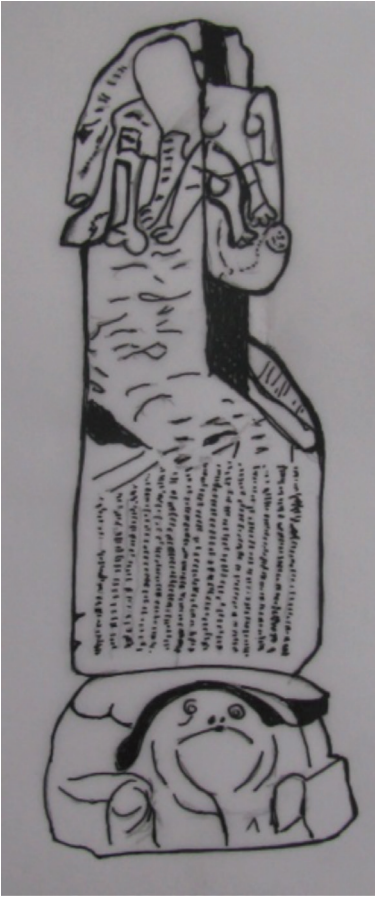
Resim 7: Doğu Türkistan, Göktürk, Uygur ve Çin gömüleri olan Astana Mezarlığı'nda bulunmuş koruyucu mitsel hayvan figürleri (yaratıklar) Biri hariç yüzleri antropomorfik özellikler de gösteriyor (Whitfield-Farrer 1990).

hayvan ana ve ata kurtun (börü) bazı kabartma ve tasvirleri de muhtemelen koruyucu maksatlı olarak tasvir edilmişti (Çizim 4-5). Aynı hususu Rusya Federasyonu Altay Bölgesi, Kalbak-Taş'ta tespit edilmiş bazı araştırmacılar tarafından simurga benzetilmiş kanatlı mitsel hayvan figürü için de söylemek mümkün görünüyor (Çizim 6). Göktürk, Uygur ve Çin devirlerinde gömülerin olduğu Doğu Türkistan, Turfan'daki Astana (Astâne) mezarlığından (ilk mezarlar 5-6. yüzyıl) ortaya çıkarılmış insan ve hayvan uzuvlarının karışımı olarak yapılmış boyalı tuhaf ve korkutucu toprak heykeller de muhtemelen mezarda yatan ölüyü kötü ruhlardan, cin ve şeytanlardan koruyan figürlerdi (Resim 7) .

anlamında olduğunu aktarıyor (User, 2010 s. 93, 173, 174, 176). Bu tür sözcükler Budist ve Maniheizt Uygur metinlerinde de geçer: ak (hem beyaz anlamına gelir hem de beyaz renk Maniheizm'de yas rengi olduğundan kötü, fena anlamına gelir), angıg/anıg (kötü, fena), ayıg (kötü, fena), İsiz (kötü, fena, kaba), "arwış (büyü), arwışçı (büyücü), mangi (büyü, sihir), tamu (cehennem), tamuluğ (cehennemlik), pratapan (cehennem adı), özüt (ruh, can), üzüt (ruh, can), vaxşik (ruh, kut, ilah), yaman (kötü, fena, korkunç), Yam/Yama (Erlık'in Budist mitolojideki muadili), yavız/yavaz/yabız (fena, kötü), yavlak (fena, kötü) .

Göktürk Devri sanat eserleri ve tasvirlerinde de ikon olarak bir kötü ruhu (örneğin Erlık'i) temsil eden bir sanat eserine veya tasvire şimdilik rastlamıyoruz. Mevcut olanlar yine daha çok kötü-lüğe karşı korunma amaçlıdır. Örneğin Kültigin (M. 732), Bilge Kağan (M. 735) ve Tonyukuk (M. 725 veya 726-732) külliyelerinde (ata tapınağı veya anı mezarlar) kazılar sonucunda elde edilen kimi araştırmacıların Taotieh Maskı, kimilerinin ejder başı veya ejder-boğa başı karışımı olarak nitelediği ve bark denilen yapının duvarlarına konulan terrakota masklar yapıyı ve adına yapılanı koruyucu mahiyette eserler idi (Resim 6).

Benzer şekilde kaya resimleri, duvar resimleri ve Bugut Abidesi'nde görülen

Çizim 4: Göktürk (=Kök-Türk/Türk) devrine ait kurttan süt emen çocuk kabartmasının bulunduğu Bugut Abidesi (Yazıtı) (Çizim Yaşar Çoruhlu).

Çizim 5: Moğolistan, Biçigtyn chad'da bulunan kaya resimlerinden ayrıntı. Özellikleri abartılarak mitsel bir canavar gibi gösterilmiş Tanrı kurt tasvirleri (Çizim Yaşar Çoruhlu).

İstisnasız bütün Türk toplulukları, eski Türk Gök, Yer-Su ve Atalar dini veya inançlarını sürdürdüler ancak Hunlardan bazı hükümdarların ve kimi Göktürk hükümdarlarının kısmi eğilimleri bir yana bırakılırsa, Tabgaçlar, Uygurlar, Karluklar gibi birtakım Türk toplulukları da büyük oranda Budizm, Maniheizm, Taoizm ve Zerdüştlük gibi dinleri de kabul ettiklerinde, kendi inanışları ile bu dinlerin getirdiği yeni düşünceleri sentez haline getirerek, bu yeni kabul ettikleri dinlerin yarattıkları dünyaya dahil oldular. Esasında bu yeni dinler de Gök, Yer-Su, Atalar din veya inançlarının kısmi olarak bazı unsurlarının alınarak bir dine dönüştürülmesinden ibaretti. Bu nedenle Türkler çeşitli eski inançlarının içinde yaşamaya devam ettiği bu yeni dinlere girmekte pek bir sakınca görmediler ancak

Çizim 6: Altay bölgesi Türk (Göktürk) devri kaya resimlerinden bazı araştırmacılara göre simurg olan (boynuzlu ve yılan dilli) mitsel bir kuş (Kubarev, 2012).

bu dinlerin oluşturduğu mitolojilerde “kötülük” ve onu temsil eden unsurlar, kötü varlıklar muazzam bir yer tutmaktaydı. Daha eski zamanların aksine yazılı kayıtlar da günümüze daha fazla oranda geldiğinden bu dönemlerin kötülük anlayışı ve kötü Tanrı, ruh ve varlıkları hakkında daha fazla bilgiye sahibiz. Ayrıca bu bilgiler günümüze yaklaşıldıkça daha da artmaktadır.

Eski (Budist ve Maniheist) Türkler, bihassa da Tabgaç ve Uygurlar, bütün Budist ve Maniheist kitapları Türkçeye çevirerek aktarmanın yanı sıra bunlarda geçen çeşitli isimleri de Türkçe söyleniş şekliyle veya Türkçeleştirerek kullanmışlardı. Ayrıca kendileri de çeşitli kitaplar veya yazılar kaleme almışlardı.

Bilhassa Uygur paleografik belgelerinde ve metinlerde kötülüğün temsilcisi varlıkların dehşetli tasvirleri yer alır. Ayrıca insanın yaptığı kötülüklerin nasıl cezalandırılacağı ve hangi tür suçları işleyenlerin hangi tür cehennemlere atılacağı da ayrıntısı ile kayıtlıdır. Her ne kadar bütün anlatımlar, Budist anlayışa göre ise de arka planda asıl kültürel tabanın daha eski Türk inanışları ve kültürel unsurları olduğu da anlaşılmaktadır.

Eski Uygurlardan kalan *Çaştani Bey Hikayesi* (aslında destan) konumuz açısından epey miktar malzeme içermektedir. Çaştani Bey’in kentine (Uçayini şehri) şeytanlar musallat olmuş insanlara eziyet etmekte, hastalık ve türlü dertler göndermekte, onları yemekte veya kanlarını içmektedir. Çaştani Bey büyük bir cesaretle bu şeytanlarla savaşa girer. Budist Tanrıların da ona yardımıyla çeşitli şeytanlar gibi baş şeytanı da yenerek halkı kötü durumundan kurtarır. Kitapta bir Türk kahramanı veya bir Türk beyinin Tanrı adına “kötülüğü” yenerek insanları kurtarması ve Tanrısal düzeni yeniden sağlaması anlatılmaktadır. Budist olsun olmasın tüm Türk kahramanlık destanları aşağı yukarı bunu veya yok olmak üzere olan toplumu kahramanın kurtarışını ve soyun devamlılığını anlatır. Budist ve Maniheist metinlerdeki tek fark Gök, Yer-Su, Atalar inançlarının yerine Budizmin veya Manihaizmin Tanrı ve ruhlarının söz konusu edilmesi ve aynı zamanda bu dinlerin ideallerinin aktarılmasına çalışılmasıdır.

Bir miktar eksiklikler olmak üzere metinde çeşitli yerlerde bulunan, rütbeleri-dereceleri birbirinden farklı olan şeytanlar ve cinlerden bahsedilmektedir. Mevcut metinde isimleri geçen çeşitli şeytanların isimleri şöylece sıralanabilir: Urumukha, Rakşasa (adı belli değil), Kalaşodara, Uru, Agnikeşa (son ikisi rakşasadır), Dušta (rakşasi), Tirijata (rakşasi), Satagiri, Haimavata, Pançika. Metinden anlaşılacağı üzere destanda “rakşasa” terimi genel anlamda şeytanı ifade etmektedir. “Rakşasa” erkek, “rakşasi” dişidir. Böylece görüleceği üzere kahramanın karşısına çıktığı ikinci şeytanın ismi verilmemiş sadece rakşasa olarak söylenmiş ancak diğerlerinin adları bir bir zikredilmiştir. Metinde eksiklikler olduğuna göre muhtemelen başka şeytanların isimleri de belirtilmiş olmalıdır. Bu şeytanlar farklı bölgelerin şeytanlarıdır ancak düşük rütbeden yüksek rütbeğe doğru birbirlerine bağlıdırlar. Dolayısıyla Budist Tanrıların da yardımıyla Çaştani Bey, bunların hepsine boyun eğdirdikten sonra kentin üzerindeki lanet kalkar, hastalık, dertler ve doğal olmayan ölümler ortadan kaybolur.

Metinde *Urumukha*, adı ilk geçen şeytandır. Çaştani Bey, onun örgülü saçını tutup kafasını kesmeye kalkınca öleceğini anlayan şeytan aman diler ve kendisini öldürmenin şehrin üzerindeki laneti-kötülüğü bitirmeyeceğini söyler ve asıl sorumlunun daha korkunç bir şeytan olduğunu belirtir. Metinde bu şeytanın ismi verilmez ve ondan rakşasa diye söz edilir. Rakşasa, şehrin güney tarafında bir söğüt ağacının olduğu yerde bulunan, meşale alevi gibi gözü-gözbebekleri parlayan ve devinip duran, üç büyük gözlü, ateş rengi saçlı, merhametsiz bir şekilde insanları azı dişleriyle parçalayarak kanlarını içen bir yaratıktır. Metnin devamında bu şeytanı nasıl yendiği anlaşılmıyor ancak yolculuğu esnasında, yine şeytanların arasına girip en büyüklerinin (rütbece

veya vücutça) (Kalaşodara) tepesindeki saçından tutup kafasını kesmeye hazırlanırken o da ölmekten korkuyor ve bağışlaması karşılığında başka iki şeytanın ismini veriyor (Uru, Agnikeşa). Söz konusu şeytanlar bu ikisine tabi olduğundan onları yenersen diğerlerini de yenmiş sayılacaktır. Bu mücadele böylece sürüp gider. Eksik bir kısımdan sonra yine bir şeytanın tabi olduğu şeytana yönlendirmesi ile Dušta adlı bir rakşasıyla savaşmak üzere yola çıkar. Bu son şeytanın özelliği, insanların sevdiği şeylerin kılığına girip (biçim değiştirip) onları öldürmesidir. Nitekim Çaçtani Bey ona doğru yaklaştığında beyin en sevdiği hatununun suretine bürünüp, onu yatağına çağırarak kandırmaya çalışır ancak beyi kandırmaya muvaffak olamaz. Sonuçta öleceğini anlayan rakşası çok korkarak ona tabi olduğunu söyler ve kötülüğün kökünün, kaynağının ileride bulunan *Trijata* adlı bir şeytana olduğunu belirtir. Yolda yürürken onu maksadından alıkoymak üzere saz ile söylenen bir şarkı işitir ancak kendisi bir Bodisattva olduğundan sahip olduğu irfanla, bu kapkara gecede söylenen şarkının şeytanın işi olduğunu anlar ve aldırmayarak yoluna devam etmek suretiyle şeytanın yanına gelir. Karşılıklı birbirlerine meydan okurlar. Etrafındaki diğer şeytanlarla birlikte Trijata, Çaçtani Bey'e saldırır. Metin eksik olmakla birlikte anlaşıldığı kadarıyla ismi *Trayastrimşat* olarak verilen cennette başta *Ezrua Tanrı* olmak üzere Tanrılar, bey hakkında konuşurlar. Sonuçta Maitreya Bodhisattva, Yaşomitra Bodhisattva gökten yere inerler. Maitreya, Yaşomitra'ya Çaçtani Bey'in Bodhisattva olarak birçok erdeme ve yeteneğe sahip olduğunu ve şeytanları yeneceğini (yardıma gerek olmadığını) söyler. Onu nirvana kapısına yakın duran bir kutlu varlık olarak nitelendirir. Bunun üzerine Yaşomitra o kutlu varlığı (Çaçtani Bey'i) görmek için yanına gitmeyi teklif eder. Bu esnada Satagiri, Haimavata, Pañçika ve diğer şeytanlar kahramanın etrafını sarmışlardı. Şeytanların ağızlarından, gözlerinden ve burunlarından ateş ve alev saçılıyordu. Dişlerini ve azı dişlerini gıcırdatarak ve kaslarına vurarak, ellerini yumruk yaparak ve savaşçıları süslü zırhlar giyerek saldırdılar ancak kahraman Çaçtani Bey onları yendi ve şehrin üstünden hastalık ve kötülük kalktı.

Bu destanda kahramanın olağanüstü güç ve yeteneklere sahip, neredeyse bir Tanrı gibi olduğu ve erdemleriyle de birçok Tanrı'dan üstünlüğü vurgulanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, bütün Türk kahraman anlatımlarında böyledir. Kahramanın gerçeküstü güç ve yeteneği vardır. Bu Tanrı'nın ona bahsettiği bir durumdur. O, Tanrı adına savaşır ve böylece kötülüğü alt ederek dünya düzenini yeniden sağlar veya bir ulusu-toplumu yok olmaktan kurtarıp yeniden görkemli günlere erişmesini sağlar. Bu metindeki kahraman (Çaçtani Bey) metnin girişinde Tongalar Beyi'ne yani büyük Türk kahramanı Alp Er Tonga'ya (Kaplan Alp Er) benzetilir. Azametli yürüyüşü aslanın yürüyüşü gibidir, "devletli bey" veya "insanların aslanı, hanların ve beylerin "Kut Tanrısı" olarak nitelendirilir. Korkusuz ve kaygusuz bir gönüle sahip olduğu vurgulanır. Onun ilk karşılaştığı şeytanlar "insanların etini yeyip kanını içip bağırsaklarını vücutlarına sararlar" idi. Betleri ve benizleri korkunç görünüşte kötü ve sert bir sesle bağırarak, kapkara ve iri vücutlu, ateş rengi örgülü saçlı, gövdeleri zehirli yılanlarla süslü olarak tanımlanıyordu. Beyin silahı, korkusuzluğu ve erdemli oluşu yanı sıra daha çok "alevler saçan" veya "keskin" olarak tanımlanan kılıcı idi. Kıpkızıl saçlı şeytanların ise ellerinde üç dişli yaba, bayrak ve şimşekli tokmaklar vardı. Ayrıca ellerinde çark, mızrak ve bıçaklar ile başka silahlar olanlar da mevcuttu.

Eski Uygur metinlerinde isimleri geçen başka şeytanlar da vardı: Amanzi, Ayna (genel anlamda şeytan), Haimavadi, Kilimbi, Ongjin (genel anlamda şeytan), Pañçiki, Pret (/Preta, genel anlamda şeytan), Kalaşatari, Şmnu/Şumnu (genel anlamda şeytan), Vaphuaki (Şastra adı), Vişikülän (Şastra adı). Bunların dışında hem şeytan hem de başka anlamları olan bazı sözcükler vardır. Örneğin "yek" sözcüğü şeytan yanı sıra cin ve peri mânâsına da gelmektedir. İlginç söz-

Çizim 7: Doğu Türkistan, eski Göktürk veya Uygur Türkleri dönemine ait bir duvar resminden demonik figür (cin). Asura Vemacitra? Kızıl, Ming Öy, Mâyâ Mağarası (Grünwedel, 1912).

Çizim 8: Doğu Türkistan, Kuça yakınındaki Kiriş, Preta mağarası duvar resminden “Ejder Hanı” (Nagaraja) tasviri (Grünwedel, 1912).

cüklerden biri de “içgek” (içkâk) dir. Şeytan anlamından başka kötü ruh ve vampir mânâları da vardır. Çünkü içkek “kan içen” şeytanlara verilen isimdir. Bütün bu sözcükler Budist veya Manihaist Türkçe metinlerde geçer. Bununla birlikte Uygurların eski dönemlerinden kalan Erklık Han (Arklık Kan) ismi, Türk inancına özgü kötülüğün efendisi Erlik’in adının erken tarihlerdeki (9-13. yüzyıl) kullanımına işaret etmesi bakımından önemlidir. Genel anlamda Budist resminde özel anlamda da Türk Budist resim sanatında şeytan-cin olarak kabul edilen çeşitli örnekler karşımıza çıkar (Çizim 7) .

Öte yandan daha önce Hunlarda önemli bir kültün nesnesi durumunda olan ejderhanın Budist anlayışla karıştırılarak önemsenebilir. Örneğin Hint mitoloji unsuru Nāgalar (kutsal yılanlar) “ejderha” ve yılan hükümdarı olarak anılır. Ayrıca “Naranta” ismi de ejderha şahının ismidir. Ejder yıldızlarla ilgili olarak da (rahu ve ketu) Hint mitolojisindeki şekliyle algılanmıştır. Ejder, Uygurlarda yine de daha çok bereket simgesi olduğu olumlu anlamıyla anılır. Çift ejderin (Evren ismiyle) gök çarkını çevirdiği düşünülürdü. Ayrıca kendi devirlerinden önce söz konusu olduğu gibi Uygurlarda da ejder hanlarından söz edilir ve bunların resimleri de yapıldı (Çizim 8) .

Periler genellikle kötü varlık olarak kabul edilmemekle birlikte yine de tekin olmayan varlıklar olup Uygur Budist metinlerinde onların adlarından biri “Näpsiki” olarak geçmektedir; bu sözcük peri demektir.

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerde Budist inanç ve mitolojide yer alan her türden kötü varlık-yaratık karşımıza çıkabilir. Örneğin *Kuanşi İm Pusar* (Avalokitesvara adlı ilahın Türkçe ifadesi (Ses İşiten İlah) ile ilgili Saddharmapundarika-sutra’nın (Asil Dinin Nilüfer Çiçeği) 25. bölümünde, söz konusu tanrıya dua edildiğinde bu tanrı, her türlü felaket, ve kötülüklerin yanı

sıra insanları “insan yiyen devler”den (Sanskritçe Yakşa ve Yakşi –dişi ve erkek) de kurtaracağı belirtilir (Resim 8) (Genel Budizmde bunlar aynı zamanda mücevherlerin ve değerli şeylerin koruyucusu yer ve su ruhlarıdır) (13. yüzyıldan önce) : “...Ve yine sayısız varlıklar, altın, gümüş, mücevher, boncuk (ve) baha biçilmez değerli şeyleri aramak için deniz (veya) ırmağa girseler (ve) denizde karayel çıkıp gemilerini parçalayıp (onları insan yiyen) devlerin bulunduğu yere, adalarına (yani) ölüm yerine götürse (ve) onların arasında hakim bir kimse, Kuanşi im pusu adını ansa bütün o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur, sağ salim kendi yerlerine varırlar”. “...Ve yine bu sayısız memleketlerde bir çok kötü, (insan yiyen) devler bulunsa; gelip o kimseyi öldürmeği, eziyet etmeği düşünseler, (o kimse) onlara karşı Kuanşi im pusu adını tutsa, o kimseye karşı kızgın ve kötü bakışlarla bakamazlar; nerede kaldı ki bu bütün devler, o kimseyi öldürebilsin veya (ona) türlü zarar ve ziyan verebilsinler.” (Tekin, 1993, ss. 19-20) .

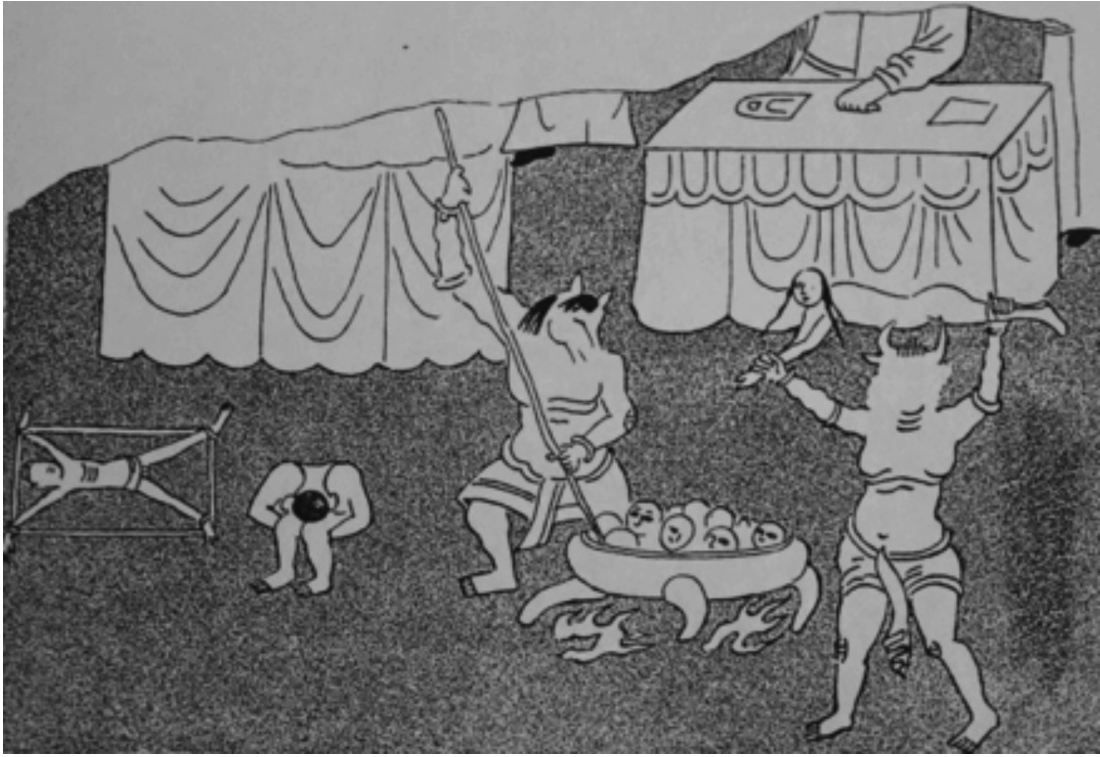

Resim 8: Dunhuang, 17. Mağara Tapınağı'nda kağıt üstüne mürekkep ve boya ile yapılmış Avalokiteśvara tasviri. 10. yüzyıl 44,5 X 31,2 cm. (Whitfield-Farrer, 1990).

Aynı yerde, cehennemde görevli, İslâmiyet'e girmiş Türklerde, Zebani olarak nitelendirilen figür, burada “eye” (iye) olarak anılır ki Budizm'den önceki Türk inançlarında ruh anlamında geçen bir sözcüğün Budist metne girdiğini göstermesi açısından bu sözcüğün metinde yer alması önemlidir :”Her hangi bir katil mahluk Mahara urava cehenneminde haşr olsa, orada cehennem eyeleri ateşli kızıllaşmış demirli yerlerde baş aşağı yatırılır. Dış yüzlerinden alevlenmiş kalın tulumlar etrafında tokmaklayıp (?) onların içine batırılır.” Cehennem eyeleri günahkârları demir dikenli bir ağaca zorla çıkartır: ”Cehennem eyeleri kızartılmış demirli kamçılar urup, o ağaç üzerine çıkmalarını emrederler.” (Arat, 1987, ss. 424-425) .

Konumuzla ilgili ilginç tasvirleri bulabileceğimiz Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış cehennemler ile ilgili metinlerde de şeytanlar “rakşaslar” olarak ifade edilir. Suçlu insanların suçlarına göre azap ve işkence göreceği değişik cehennem türleri vardır. W. Bang ve R. Rahmeti (Arat) tarafından yayınlanmış bir Uygurca cehennemle ilgili metin parçası “N Kitabı” adı verilen bir Pothî kitabından günümüze gelebilmiş küçük birkaç sayfalık parçadır. Bu metinde canlı varlıklarını öldürenin cehennemdeki (Mahâra urava cehennemi) cezası anlatılırken şöyle deniyor: “Bu türlü kaba ve dürüst sözlerle söyüb sayarak, o sert..somurtkan yüzlü şeytanlar, rakşaslar cehennemlikleri kaynar kazanlar içine atarlar. (Orada) derhal bütün vücutlarındaki etleri, kemikleri tereyağı gibi eriyip durur.” Cehennem ile ilgili sahneler hem genel Budist sanatında hem de Türk Budist sanatında karşımıza çıkar (Çizim 9, Resim 9).

Eski Uygur Dönemi Türk sanatından bu devre ilişkin şekilleri veya biçimleri bugüne kadar ulaşmış, hatırı sayılır miktarda, yek (cin), şeytan ve kötü ruhlara ilişkin tasvirler de mevcuttur.

Çizim 9: Doğu Türkistan, Murtuk'tan duvar resminde cehennemde hüküm ve ceza sahnesi (Grünwedel, 1912).

Resim 9: On Cehennem Kralı Sutrası'ndan bir sahne. Resimde solda başışlayıcı Ksitigarbha ve sağda cehennemlikler ve cehennem görevlileri (cinler/zebaniler) ve daha sağda cezasını çeken bir günahkar görülüyor. 9. yüzyıl sonu-10. yüzyıl başı (Whitfield-Farrer, 1990).

Eski Uygurlar henüz Budist iken onların kuzeyi ve batısında yaşayan birtakım Türk boylarının bir araya gelip devletler kurduktan sonra Türkler için yepyeni bir din olan İslamiyet kabul etmeye başladığını da görüyoruz. Böylece Türklerin bir kısmı eski Türk inançları ile İslami inanışları bir araya getiren bir “iyilik” ve “kötülük” algısına sahip olarak yeni bir kötü varlıklar sentezi yapmaya da koyulmuşlardı. Öte yandan bir kısım Türklerin Hristiyanlığa ve Yahudiliğe de eğilim gösterdiği ve bunların kötülük, kötü varlıklarla ilgili görüşlerinin de etkisinde kaldığı görülüyor.

Resim 10: Çerağ (lamba) taşıyan cin tasviri (duvar resmi). Bezeklik, 9. Tapınak'tan ve 9. Yüzyıla ait bir Uygur freskosu. 64.2 x 25.7 cm. MİK III 6875 (Anonim, 1982).

Resim 11: Bir Uygur tomanı parçasında kağıt üzerine mürekkeple yapılmış cin (demon) tasviri. Koço, X. bölgeden. 8-9. yüzyıl. Berlin Staatliche Museen (Bussagli, 1979).

Elinde çerağ tutan ve cin (yek) olduğu düşünülen bir şahsı gösteren Uygurlara ait Bezeklik 9. Tapınak'tan fresko (9-10. yüzyıl) (Resim 10), Tantrik Uygur Budist tapınağından *yek/cin* tasviri, siyah mürekkeple, kâğıt üzerine yapılmış Uygur kenti Koço kazılarında X. bölgeden bulunmuş bir başka cin tasviri dikkat çeker (Resim 11). Bezeklik 26. Tapınak'tan bir freskoda ise kötü bir varlık gibi düşünülmüş Garuda'nın bir Uygur alpi tarafından yakalanması gösterilmiştir. Benzeri başka örnekler de mevcuttur (Çizim 10). Ayrıca Uygur sanatına dahil edilebilecek ve cin yahut cin türü varlık olarak nitelendirilmiş heykel başları da vardır (Resim 12).

Bütün bunların dışında belirtmek gerekir ki Uygur resimlerinde kötü varlıklar- cinler gibi tasvir edilmiş (örneğin Bezeklik 26. Tapınak'tan Mahakala resmi) Tanrı tasvirleri de bulunmaktadır (Çoruhlu, 2009, ss. 423-429).

Resim 12: Doğu Türkistan Koço "A" Tapınağı'nda bulunmuş, Uygur Dönemi'ne ait topraktan yapılmış bir cini gösteren heykel başı. 8-9. yüzyıl (Anonim 1982).

Her ne olursa olsun eski devirlerden günümüze kadar Türk halklarının büyük çoğunluğu eski inançlarını korumuştur. Bunlar bazen bir bütün halinde bazen de diğer dini inanışlar içine girerek muhafaza olunmuşlardır. Ortak Türk inançları, 18. yüzyıldan sonra yeniden şekillendirilmiş ve "Şamanizm" veya "Kamizm" adı altında yeni bir takdimle sınıflandırılmıştır. Böylece Şamanizm dediğimiz, kimilerinin "Tengricilik" olarak andığı eski Türk inançlarının yeniden forme olmuş biçimlerine ilişkin metinler, büyük oranda Türk ülkelerinin istilasına bağlı olarak Ruslar tarafından kaydedilerek yazıya geçirilmiştir. Daha sonra bu derleme-kaydetme işine diğer batılı araştırmacılar, Türk ülkelerindeki araştırmacılar, Çinliler, Japonlar, Koreliler vs. de katılmıştır. Zamanımıza kadar yapılan derlemeler, kayıtlar araştırmalar sonucunda da geç dönem Türklerinin "kötülük" deyice ne anladığı, inandıkları kötü ruhların, canavarların, devlerin kim

Çizim 10: Doğu Türkistan, eski Uygur Türklerine ait Bezeklik tapınaklarından 26. Mağara Tapınağı'nda bulunan duvar resminde Uygur Alpi'nin (Alp mabud Basaman) kementle insanlara kötülük eden Garuda'yı yakalaması.(Grünwedel, 1912).

veya ne olduğu, yaptıkları işler hiç bir dönemde olmadığı kadar detaylı olarak tespit edilmiştir. Yazılı olarak tespitlerin dışında arkeolojik kazılar ve etnografik malzemeler ve sanat eserlerinin derlenmesi ile de bunların ne şekilde tasvir edildiklerine ilişkin bilgilerimiz de oldukça artmıştır. Başlı başına büyük bir konu olan bu son dönemin kötülük imgesi ve kötü varlıklara ait eser ve tasvirler üzerine burada detaylıca durmaksızın konuyu öz bilgi ile ele almakla yetineceğiz.

Esasında sistem Gök, Yer-Su, Atalar inançları temelinde gelişir. İyi unsur Gök Tanrısı ve gök tanrılarına bağlı olarak ele alınır. Yöneticiler ve bu inanışlara bağlı Türk boy ve toplulukları da bu başka toplulukların yöneticileri ve halkına karşın “iyi” unsurun temsilcisidir. Kendi toplumları içerisinde de insanlar ve her şey “iyi” ve “kötü” olarak nitelendirildiğinde de yine “gök ve yer” ve de “yer altı” unsurları ile ilişkilendirilerek ele alınır. Şamanlar (kam) bile bu anlayışa göre belirli bir tarihten sonra “ak şaman” ve “kara şaman” olarak ikiye ayrılmıştır. Kötü ruhlar veya yer altı ruhlarıyla bağlantılı olarak işlerini sürdüren kara şamanların aksine “ak şamanlar” Gök Tanrısı veya Ülgen’in yahut diğer iyi vasıflı Tanrı ve ruhların yardımıyla (Yayık, Suyula, Umay vs.) işlerini gerçekleştirirler.

Türklerde “gücü” belirten çeşitli sembolik ifadeler, daha çok inanılan büyük Tanrı ve kahramanlar için kullanılmakla birlikte, kötü varlıkların güçlü olduğunu belirtmek için de kullanılır. Bu bakımdan gücü ifade eden unsurlar birbirlerine karıştırılarak anlatılır, tasvir edilirken de insan ve hayvan uzuvları birbirine karıştırılarak gösterilir. O yüzden örneğin Oğuz Kağan’ı tasvir eden ifadelerde, insan uzuvları yanında hayvani uzuvlar da, Oğuz’un bedeni ile ilgili olarak onu tanımlayan satırlar içinde yer alır. Bu genel olarak da kahramanın belirtilme şeklidir. Bununla birlikte kötü ruhlar, cinler, şeytanlar vb. de bazen bazı kısımları abartılmış veya tuhaf ya da gerçek dışı gösterilmiş insan tasvirleri dışında, daha çok hayvan ve insan uzuvlarının insan şekli hissedilecek biçimde birbirine karıştırılması ile oluşturulurdu. Olağanın dışındaki şeyler, hem güçlü kahramanları, hem de kötü ruhları ifade etmek için kullanılıyordu. Renk sembolizmi de anlamı kuvvetlendirme bakımından önemlidir. Bu nedenle beyaz, mavi ve açık renkler, genelde iyi vasıflı Tanrı, ruh ve insanlar için kullanılırken kara ve koyu renkler daha çok olumsuzluğu, kötülüğü ve kötü varlıkları ifade etmek içindi. Ancak bazı renkler temel anlamda gücü belirtmek için kullanıldığında “iyi” ve “kötüler” için de ortak kullanılmıştır.

Şamanist veya Tengrici denilen eski Türk inançlarını günümüze yakın zamanlarda ve günümüzde sürdüren (çoğu resmi olarak Hristiyan görünen) Türk halklarının inançlarında kötü ruhlar önemli bir yer tutar. Bu konuda ayrıntılı bir araştırma yapan N. A. Alekseyev, saha araştırmalarında derlenen bilgileri bir araya getirip özetlemiştir. Aktarıldığına göre; Yakutların (Sahalar) inancına göre kertikli bir ay ve güneşin aydınlattığı “Alt Dünya”nın kötü ruhları yedi kabileye ayrılmakta olup, bu ruhların başında yeraltı dünyasının dibindeki bir bataklığın yanında yaşayan *Arsan Duolay* vardı. İvanov’a göre onun tam ismi “Arsan Duolay Buor Mangalay Luo Haan Toyon (toprak göbekli Luo Haan Arsan Duolay Efendi) idi, buradaki “luo” kelimesi eski Türk boylarında da kullanılan ejderha demek idi ve Yakutlar bu sözcüğü kötü ruhları ifade için kullanıyordu.

Onun yedi oğlu vardı. Demek ki *Arsan Duolay*, Yakutlarda Altay Türklerinin kötü ruhların efendisi olan *Erlük*’in Yakut inancı veya mitolojisindeki şekli idi. Yakut mitolojisindeki bu “luo han” bazen iki başı ve kuyruğu olan ölüm ve felaketlerin kaynağı bir balık, turna veya “ölümün büyük boğası” olarak da ifade edilirdi. Yakutlar kötü ruhları da kendileri gibi kabileler hâlinde yaşayan varlıklar olarak tasavvur ediyorlardı ve en korktukları kötü ruhlar hastalık veren ruhlardı. Hastalık iyileri alt dünyanın farklı tabakalarında bulunurdu. *Abaası* denilen ruhlar da alt dünyada yaşardı. Ölen insanların ruhları da *Abaası*’ya dönüşürdü. Bir kısım *Üör* olarak anılan

bazen ihtiyar kadın olarak düşünülen ruhlar; çiçek, kızamık gibi salgın hastalıkları yayarlardı (Alekseyev, 2013, ss. 63-67) .

Seroşevsky'ye göre Tanrı'nın düşmanı, kötülüğün ve düşmanın nedeni olarak “şeytan”, Sahalar tarafından günümüze yakın zamanlarda ve günümüzde yaygın olarak sözü edilen bir kötü varlıktır ancak “şeytan” Sahalara (Yakutlara) sonradan ve Hristiyanlık'tan gelmiş bir kavramdır (Seroşevsky, 2007, s. 237, 239).

Altay Türklerinde ölen insanların ruhları *Üzüt* denilen buhar gibi şeffaf bir yaratığa dönüşerek bu dünyaya benzeyen ölümler ülkesine gider. Aşağı dünyada insanların gözyaşlarının meydana getirdiği *Toybodım* Nehri'yle birleşen 9 nehir bulunmakta olup, bu nehrin arka tarafında alt dünyanın efendisi *Erlık*'in ülkesi yer almaktadır. Kötü ruhların başı olan *Erlık* inancı, bazı farklı anlatımlarla Altay-Kijilerde, Kumandılarda, Teleütlerde, Kaçınlar, Hakaslar, Sagaylar, Koyballar, Sorlar, Tuva-Tocinler ve Tofalarda da bulunmaktaydı (Alekseyev, 2013, ss. 63-82) .

Şamanist Türklerin inanışlarında, kötülüğün baş temsilcisi olarak *Erlık* ile onun oğulları ve kızları ayrıca onun dünyasında yaşayan ve hizmetinde bulunan kötü ruhlar taifesi önde gelir. Yaradılış mitlerine bakılacak olursa *Erlık*, başlangıçta Tanrı ile birlikte yaratma işinde karşımıza çıkan kötü olmayan bir unsur ise de zamanla Tanrı gibi kendi halkını yaratma isteği, hırsı ve kibri nedeniyle bir dizi olayın sonucunda kötülüğün efendisi hâline gelir ve yer altında kara bir güneşin aydınlattığı dünyada yaşamaya mahkum edilir.

Sagalejev'e göre, yeryüzünün yaratılmasından sonra Tanrı ile *Erlık* birbiri ile fikren çatışır ve Tanrı'nın isteği üzerine *Erlık*, Mangdı Şire tarafından gökten yeryüzüne atılır. Kendisini reddeden Tanrı'dan (yani Ülgen'den), *Erlık* en sonunda asasının ucunu koyabileceği kadar bir yer ister. Ülgen'in kabul etmesi üzerine, yere sapladığı asasını çekerek, ona dişleri ile tutunan domuz ile birlikte yılan, kurbağa ve benzeri türden hayvanları da dışarı çıkarır (onları yaratmış olur). *Erlık* sürüngenler ve yaralı hayvanları çekip çıkarırken onlara insanlara düşman olacaklarını da söyler. Bu gelişme üzerine Tanrı Ülgen, *Erlık*'e kızarak onu cehenneme gönderir ve orada ne yapmak istiyorsa yapmasını söyler (Sagalejev, 2017, s. 39) .

Şaman metinlerinde *Erlık*'in tasviri de ilginçtir. Onun tasvirinde güç ifadelerinden zıtlıklardan ve renk sembolizminde de yararlanılmıştır. Bir ihtiyar görünümüne sahipken bir gencin çevik ve güçlü vücuduna sahiptir. Saçları, gözleri ve kaşları karadır. Azı dişleri büyük sivri olup domuz dişi gibi çenesinden dışarıya taşar. Saçı kıvrıkcık veya dalgalıdır. Sakalı çatalıdır ve dizlerine kadar uzanır. Bıyığı burularak kulaklarının arkasına atılmış haldedir. Çenesi tokmak gibi ve boynuzları ağaç kökü gibidir. Bineğinin (boğa veya kel bir öküz) veya atının rengi de karadır. Atının yuları ve kamçısı yılan biçimindedir. Çamurdan ve gümüş kapılı veya çatılı ya da duvar ile çevrili kara demirden yapılmış bir sarayda yaşar.

Erlık'in oğullarının adları bilinir ancak iki değişik rivayette sayıları ve isimlerin bazıları farklı belirtilir: Pay-Maatır, Kerey Kaan, Uçar Kaan, Yabaş Kaan, Kömür Kaan, Şedey Kaan. İkinci rivayete göre: Karaş, Mattır, Kerey, Padiş Kerey, Kömür Kaan, Padiş Piy, Şınay Kaan, Biy Yabaş, Temir Kan. Kızların hepsinin isimleri ise bilinmemektedir. Birinin adı “Segis Köstüü Kıştey Ene “ yani Sekiz gözlü Kıştey Ana” diğerinin adı Erke Solton (Nazlı Sultan)'dır.

Oğullar yer altı ve yer üstü alemindeki çeşitli kötü ruhların yöneticileridir. Bu kötü ruhlarla birlikte babaları, kötülüklerin efendisinin emirlerini yerine getirirler. Hastalık ve ölüm *Erlık* ve kötü ruhların işidir. Bununla birlikte *Erlık*'in oğulları yönettikleri kötü ruhların keyfi davranışlarından insanları korurlar. Evin kapısından içeri (eşikten içeri) geçmek isteyen diğer kötü

ruhları engellerler. Aynı zamanda toplulukların *yerleşme yerinin* kapılarının muhafızları da Erlik'in oğullarıdır.

Erlik, Altaylı Türklere göre bir *kara tös veya kara körmös* (yalnızca körmös olarak da nitelenir) olarak belirtilir. Bu isim karanlık tarafın ruhları veya tanrıları için genel olarak kullanılır. Anohin'in ifade ettiğine göre Altaylılar en ağır ve salgın hastalıkların ve korkunç felaketlerin nedeninin Erlik olduğuna inanırlardı.

Kam (şaman) bile çoğu kere Erlik'i bir şekilde razı etmeksizin iş göremez. Onun kam olduğunun Erlik tarafından da tasdik edilmesi gereklidir. Derlenmiş kamlık metinlerinde Erlik'in icraatları ve kamla karşılaşmaları üzerine birçok anlatı örneği mevcuttur. Şaman dualarında iyi tanrıların yanı sıra Tanrı Erlik ve oğullarının çeşitli kötü ruhların, tanrıların isimleri de geçer. Kamın Erliğe ulaşmak için kat ettiği yol *pu-udak* (budak) denilen engellerle doludur. İnanca göre akciğer kanı içen, kızıl renkli kanlı yiyeceklerden ve akşam göğün kızardığı (güneşin battığı) zamanlarda yemek yiyen Erlik için, kötü körmöslerin (yaman körmös) güçlerinin toplandığı yerde ayin yapılır. Altaylılarda Erlik'in ikonografik tasvirlerinin yapılmadığı söylene de zaman içinde Türklere ve Moğollarda Erlik olduğu belirtilen sanatsal tasvirler de ortaya çıkmıştır (Resim 13).

Kötü ruhlarla ilgili olarak, Türklere; yukarıda Çin kaynağı ile belgelendiği gibi, ölen insanların canları da boylara ayrılan

kötü ruhlar sayılırlar. Nitekim onlar başlangıçta öldükleri yerden ayrılmak istemezler ve bazen de hortlak olarak insanlara zarar verirler, (Anohin, 2006, ss. 3-10; Alekseyev, 2013, ss. 67-82).

Kötü ruhlarla ilgili şamanist denilen inançların, maddi kültür ve sanata da yansımaları olmuştur. Kam (şaman) alet ve edevatında özellikle kam davulu ve kam kostümünün sembolik olarak kötü ruhlarla türlü bağlantıları vardır (Resim 14-15). Her şeyden önce gerek davul gerekse elbise üzerinde yer alan madeni zil, tıngırtı veya diğer metaller kötü ruhlara karşı bir kalkan vazifesi görür. Ayrıca elbise veya davul üzerinde Erlik'in dünyasının bazı hayvan figürlerinin tasvirleri de yer alır. Bir kısım elbiselerdeki yutpa da yeraltında şamanı engellemeye çalışan büyük yilandır.

Altaylılarda kam/şaman iyi ruhlara olduğu gibi Erlik ve onun oğullarına ayin yaparken de elbisesini (manyak) giyer. Elbise üzerindeki küçük çan, çingırak ve tıngırtılar şamana Tanrı tarafından verilmiş kötü ruhlara karşı koruyucu zırh vazifesini görür. Erlik için yapılan ayinde şamanın dördüncü budağa (yer altındaki kata) geldiğinde adını andığı *kara kurbağa* şekli de siyah kumaştan elbise üzerine dikilirdi. *Yutpa* ise yeraltının canavarı (bazen bir yılan gibi tasavvur

Resim 13: Moğolistan. Lamaizm etkisi ile yapılmış daha doğrusu Tanrı Yama tasvirlerinden etkilenmiş Erlik Han (Tanrı Erlik) maski. Alçı, at kılı, ipek ve yıldız kullanılmıştır (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 2007).

Resim 14: Türkiye. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü'nde muhafaza edilen şaman kostümü. Elbise üzerinde çanlar ve ruhlara ait şekiller vardır (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 2014)..

ifade etmede veya kötü ruhları tanımlamada Türklerdeki temel unsurlar değişmemekle birlikte *Tek Tanrı* anlayışın baskısıyla bazı eski unsurlar kaybolmuş, bir kısmı isim değiştirerek yeni döneme adapte edilmiş veya dönüştürülmüştür. Ayrıca İranlılar ve Araplar vasıtasıyla kötü ruhlar camiasına yeni yeni üyeler de kabul edilmiştir. Böylece “kötülük” anlayışı ve kötülüğün tasviri açılarından, geçirdikleri bütün inanç aşamalarında mevcut olan ve bütüne katılanlarla birlikte günümüze kadar olan zamanlarda Türklerin, zengin repertuara sahip kötü varlıklar anlayışı ortaya çıkmıştır. Bugünkü Türk dünyasının “kötülük” kavramını algılayışta ve onları tasvir edişinde, tarihteki tüm geçmiş devirlerin izleri mevcut bulunmaktadır.

edilir) siyah veya kahverengi kumaştan yapılan bir ip (sicim veya kurdele) şeklindedir. Yukarı kısmında başı ve ağzı, az aşağıda iki bacak ve ayağı ile en uç kısma yakın iki ayağı daha vardır, en uçta ise çatal kuyruğu bulunur. Bu şekil elbisenin sırt kısmını boyadan boya geçerek aşağı uzanır. *Yutpa* kamı *üzüt*, yek diye anılan *insan yiyen ölü ruhu* olan *kötü körmösten* korumaktadır. Yeşil kumaştan (ayakları ve kuyruğu kırmızı kumaştan) dikilen ve yutpanın yerine geçen benzeri bir şekil olan *Abranın başı*, bakır toka şeklinde olup tek gözlüdür ve baykuş tüyleri ile ele alınmıştır. *Manyakın* sol tarafına asılan iki kalın sicim, kamın hastalardan kötü ruhları kovma aracı olarak kullandığı yılan ve zehirsiz yılanı ifade eder. Altay kamının başlığında da (19, 29,41 tek sayılar) birkaç sıra hâlinde yılan başlarını ifade eden şekiller bulunur. Kam davulunun arka tarafında bulunan demir parçaları (toplam 9 tane) kötü ruhları kovan okları sembolize eder. Ayrıca buraya asılan 1-2 ok da kötü ruhları korkutan silahları ifade eder. Davulun iç kısmındaki boya ile yapılmış resimlerde gösterilen zehirsiz yılan (kamık) Erlik'in oğlu *Piy Batış*'a ait olan cehennem göllerinin kıyılarında görülen yılanları temsil eder (Anohin, 2006, ss. 44, 45, 47, 50, 51, 55, 64).

Tabiki Altay Türkleri dışındaki çeşitli Türk halklarının kostümleri ve davullarında da kötü ruhları sembolize eden çeşitli şekil ve tasvirler bulunmaktadır ancak konuyu daha fazla uzatmamak için ayrıntılı değinmek gerekli görülmemiştir.

10. yüzyıldan itibaren İslâmiyet inancı Türklerle, başlangıçta İran'ı istila eden ve Orta Asya'yı da işgal etmek isteyen Müslüman Arapların baskısı ile girmiştir. Bir süre sonra kendi tercihleri ile de Türkler, Müslüman olmuştur. Esasında kötülüğü

Resim 15: Türkiye, Ankara Üniversitesi'ndeki şaman davulunun yer ve yeraltı hayvanlarının gösterildiği alt (yer) kısmından ayrıntı (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 2014)

İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'de sıklıkla "şeytanın" ismi geçer ayrıca yine zaman zaman "cin" lerden söz edilir ancak her iki unsur ile ilgili olarak da pek ayrıntı verilmez. Onların nasıl göründükleri nesnel özellikleriyle anlatılmaz (sadece ateşten yaratıldıkları belirtilir). "Şeytan" diğer ilahi dinlerin anlayışında olduğu gibi insanı hile ile aldatan, kötü yola düşmesine sebep olan, onları kötü yola sevk eden, güzel (dünyevî hoş giden şeyler) şeylerle insanı aldatan ve Tanrı'nın bu görevle yarattığı bir varlıktır. O kötülüğün, karanlığın, sapıklığın tarafıdır. Cinler ise insanlarla birlikte yaşayan veya dünyada var olan yine Tanrı'nın yarattığı iyi ve kötülerini olan varlıklardır.

Kur'an-ı Kerim'de şeytanın adı, "İblis" veya "şeytan" olarak geçer. Şeytanın aldatıcılığı, nankörlüğü şu ayetlerde net bir şekilde ifade edilmektedir: "O vakit biz meleklerle, "Âdem'e secde edin" demiştik de İblis dışında tümü secde etmişti. İblis yan çizmiş, kibreye sapmış ve nankörlerden olmuştu. Ve Âdeme şöyle buyurmuştu: "Ey Âdem, sen ve eşin cennete yerleşin ve orada dilediğiniz yerde, bol bol yiyin. Ama şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zulme şapanelerden olursunuz." Bunun üzerine şeytan onların ayaklarını kaydırarak da onları içinde buldukları yerden çıkardı. Biz de şöyle buyurduk: "Bir kısmınız bir kısmınıza düşman olarak aşağıya inin. Belli bir süre kadar yeryüzünde sizin için bir bekleme yeri, bir nimet/ bir yararlanma imkânı olacaktır." (Bakara Suresi, 34-36). Tanrı Âdem'e secde etmeyen şeytana şöyle de hitap eder: "Allah buyurdu: "Sana emrettiğimde secde etmeni engelleyen neydi?" Dedi: "Ben ondan hayırlıyım. Beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın. Buyurdu: "O halde in oradan. Senin haddine mi orada büyüklük taslamak' Hadi, çık! Sen

alçaklardansın.” Dedi: “insanların dirildileceği güne kadar bana süre ver.”Buyurdu: “Süre verilenlerdensin.” Dedi:Beni azdırmana yemin ederim ki, onları saptırmak için senin dosdoğru yolun üzerine kurulacağım.”Sonra onlara: önlerinden, arkalarından, sağlarından sollarından musallat olacağım. Birçoklarını şükreder bulamayacaksın. Allah buyurdu: “Çık oradan. Yenik düşmüş ve kovulmuş olarak. Onlardan sana uyan olursa yemin olsun ki, cehennemi tamamen sizden dolduracağım.” (A’raf: 12-18). Surenin devamında yasak meyve konusu bir parça daha ayrıntılı olarak anlatılır.

Kur’an’da verilen bu ifadeleri, İç Asya Türklerinden (özellikle de Altay bölgesindeki Türklerden) derlenen yaratılış mitleri ve Erlik (kötülüğün efendisi) ile ilgili mitlerle karşılaştırmak mümkündür. Erlik başlangıçta Tanrı’nın yoldaşı iken onun gibi yaratmak istediğinden büyüsenmesi nedeni ile ve gerçekleşen bir dizi olayın sonucunda yer altı dünyasına gönderilir. O da insanlara hep eziyet edeceğini, kötülük vereceğini söyler. Yasak meyve hikayesi de ana hatları ile benzer olarak, Törüngey ve Eje (Edje) mitinde, ana teması ile benzer olarak yer alır. Geç dönemde derlenmiş bu Türk mitlerinde, ilahi olarak tabir edilen dinlerden etkilerin olabileceği düşünebilir ancak “dünya ve hayat ağacı” kavramı Türkler dahil eski dünya mitlerinde çok daha eski devirlerden beri yer aldığından, bu etkilerin karşılıklı (pagan ve ilahi dinlerin arasında) olabileceği de düşünülebilir.

Kur’an-ı Kerim’de şeytanın yaptıkları anlatılır: Bakara Suresi 268’inci ayette ise “Şeytan sizi fakirlikle korkutur, sizi görünür görünmez çirkinliklere özendirir. Allah ise size kendisinden bir başışlanma ve lütf vaat eder. Allah, Vâsi’dir. Alîm’dir.” denilmektedir. Şeytanın yaptığı kötü işler çoktur: “İşte size şeytan. O, kendi dostlarını korkutur / sizi dostlarıyla korkutur. Eğer inananlarsanız onlardan korkmayın, benden korkun!” (Âli İmran: 175). “...Zaten şeytan da onları geri dönülmez bir sapıklıkla serser hâle getirmek istiyor.” (Nisa: 60). “...Şeytan onlara bir aldanıştan başka hiçbir şey vaat etmez.” (Nisa: 120) .

Kutsal kitapta şeytanın yaptıkları ile ilgili böyle daha birçok ifade vardır. Şeytan/İblis ile birlikte konumuzla ilgili en çok geçen diğer iki kelime *cehennem* ve karşıtı olarak *cennettir*. Tanrı’nın tarafında olanlar cennete, şeytanın tarafında olanlar veya şeytanın aldattıkları ise cehenneme girecektir. Cehennem bazen “ateş” sözüyle belirtilir. Cehennem ehlinde “ateştekilere” “ateşin dostları” gibi ifadelerle de bahsedilir. Bazen ondan canlı imiş gibi söz edilmesi de ilgi çekicidir: “O gün cehenneme, “Doldun mu? deriz. O ise, “Daha yok mu?“ der.” (Kaf: 30). Tabi burada gerçekten canlılık anlamı kastedilmemiş benzetme yapılmış da olabilir.

Genellikle cehennem sözü detaylı bir anlatımla geçmez ama az oranda da olsa biraz ayrıntı verilen ayetler de vardır: “ Sabah-akşam, ateşe arz olunurlar. Kıyamet koştığı gün de şöyle denir:

Firavun’un seçkin çevresini azabın en şiddetlisine sokun!” O vakit onlar ateş içinde çekişir dururlar. Horlanan takım, böbürlenen takıma şöyle der:”Biz sizin uydularınız olmuştuk. Şimdi şu ateşin bir kısmını olsun bizden uzak tutabilir misiniz?”Böbürlenen takım şöyle konuşur: “Gerçek şu ki, hepimiz ateşin içindeyiz. Allah, kullar arasında hüküm vermiş.”Ateştekilere, cehennem bekçilerine şöyle der:”Rabbimize yakarın da azabı bizden bir gün olsun hafifletsin! Bekçiler derler ki, “Resulleriniz size açık seçik beyyineler getirmezler miydi? Derler ki, “Elbette getirirlerdi! Bekçiler, “O halde yalvarın durun; inkarcı nankörlerin yakarışları çıkmazda kalıp gitmiştir.” diye cevap verirler.” (Mü’min: 46-50).

Bununla birlikte yine de Kur’an’daki cehennem tasvirleri bir kısım Türklerin de girdikleri din olan Budizm’in mitlerinde anlatıldığı kadar ayrıntılı değildir ancak Kur’an-ı Kerim dışındaki edebiyata baktığımızda, 14. yüzyılda ait Türkçe bir Kıyası Enbiya nüshasında olduğu gibi, ce-

hennemlerin tüm rivayetlerin derlendiği detaylarla anlatıldığı görülebilir (Cemiloğlu, 2000, ss. 125-127). Cennetten söz edilirken de “altlarından ırmaklar akan cennet” nitelemesi de en çok kullanılan ifadelerdendir.

Kur'an-ı Kerim'de insanların çok korktuğu varlıklardan olan *cin*lerden de söz edilir. Cinler şeytanın maddesindedir (ateş). İnsanlar gibi topraktan değildir. Ancak onların da iyileri ve kötülükleri vardır. Onları da Allah yaratmıştır ve ona inananları ve kâfir olanları vardır:

“Allah'a bir de cinleri/gözle görülmeyen yaratıkları ortak koştular. Oysaki onları O yaratmıştır...” (En'âm: 100) ; *“İşte böyle, biz peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman yaptık. Bunlar aldatmak için birbirlerine lafın yaldızlısını fııldarlar...”* (En'âm: 112); *“Ey cinler ve insanlar topluluğu! İçinizden, size ayetlerimi anlatan ve şu gününüzle yüz yüze geleceğiniz hususunda sizi uyaran resuller gelmedi mi?...”* (En'âm: 130); *“...İblis cinlerdendi. Kendi Rabbinin emrini ters düşü...”* (Kehf: 50). *“Ey ağırlıklı ve onurlu iki toplum! Ey insan ve cin toplulukları! Sizinle de meşgul olacağız.”*(Rahman: 31). *“Ve arkadaşınız bir cin çarpmış değildir.”* (İnfitâr: 22) .

Müslümanların Kutsal Kitabı'nda Tanrı'nın insanları cezalandırmak için yarattığı bir ulustan söz edilir ki bu “*Ye'cûc ve Me'cûc*” kavmidir: *“kim inanmış olarak barışa/hayra yönelik işlerden bir şey yaparsa, onun gayretine nankörlük edilmez. Biz, böylesi lehine kâtiplik ederiz. Helâk ettiğimiz bir kente/medeniyete yaşamak haram edilmiştir. Onlar bir daha geri dönemezler. Ye'cûc ve Me'cûc'ün önü açıldığı zaman onlar, her tepeden akın ederler. Hak olan vaat yaklaşmıştır. İnkâr edenlerin gözleri birden donup kalmıştır. “Vay başımıza! Biz bundan gafil bulunuyorduk. Hayır, biz zalimlerdik! “derler.”* (Enbiya: 94-97). (Resim 19) .

11. yüzyılın ünlü sözlükçüsü Türk bilgini Kaşgarlı Mahmut, “Divanü Lûgat-it-Türk”de konumuzla ilgili birkaç Türkçe sözcüğe değinir. Bunların arasında “Abaçı” (Umacı, bununla çocuklar korkutulur; ağır basma (karabasan?), kâbus), “arkış” (büyü,afsun), “arwa” (büyü yapmak), “arwal” (büyü yapılmak), “arwaş” (büyü), “arwış” (büyü), “karga” (lânet etmek, beddua etmek, lânetlemek), “kargak” (lânet, kargış), “kargal” (lânetlenmek), “kargan” (kendine lânet etmek), “kargaş” (birbirine lânet etmek), “kargat” (lânetletmek), “yalwı” (büyü, sihir), Yek (şeytan) “tamu” (cehennem), belirtilebilir.

Türkçe olan bu sözcüklerin anlamları daha çok eski Türk inançları ve dinleri ile ilgili olmakla beraber, bunlar burada İslamiyet'le birlikte yeni anlayışa göre anlamlandırılarak kullanılmış olmalıdır. Örneğin “yek kargaldı” demek “şeytan lânetlendi” demektir (Kaşgarlı Mahmut, 1998, s. 236). “Şeytanın lanetlenmesi” Yahudilik, Hristiyan ve İslâm geleneğinde söz konusudur. Aynı şekilde şeytanın insana güzel şeyler sunarak aldatmasını Kaşgarlı Mahmut, Türkçe “bal” sözünü anlatırken belirtiyor: *“ Bardı sanğa yek otru tutup bal / Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal” /“Şeytan bal tutarak sana vardı, ipek elbise giyerek yufka akıllı, deli olarak kal” (Şeytan sana karşı çıktı, sana bal sundu –bununla dünya lezzetini murat ediyor- ipek elbise giydirdi, sen ona kıvandın. Onun hilesini bilmedin, artık sen delilikle yaşa)* (Kaşgarlı Mahmut, 1999, III. cilt, s. 156) .

Orta Çağ Türk ve diğer İslâm kaynaklarında cin ve şeytan üzerine önemli bir kısmı birbirinin tekrarı olmak üzere anlatılan birçok şey vardır. Bununla birlikte ana kaynak yukarıda sözü edilen Kur'an-ı Kerim'dir. Tüm bu sözü edilen cehennem, cin şeytan, kötü ruhlar-varlıklar, büyücülük vs. pek çok şey belirli bir ikonografik anlayış ile Türk Sanat Tarihi'ne yansımış bulunmaktadır.

Türk İslâm Sanatı devrelerinde, kötü ruh veya varlıklara ilişkin en yaygın tasvirler kitap resminde (minyatür) yer alır. Türk İslâm minyatürleri büyük oranda eski Uygur minyatür sanatının devamcısıdır. Cinler ve kötü varlıklara ait pek çok resimde de bu yüzden Uygur sanatı veya Orta Asya (Budist ve Manihaist sanat) etkileri görülür. Örneğin çok tanınmış ancak mahiyeti pek ço-

Resim 16: Mehmed Siyah Kalem'in bir cini gösteren minyatürlerinden biri. 34 x 50 cm. Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 2153, 48 a (Haydaroğlu, 2004).

olarak gelişmesine neden olmuştur. Kur'an-ı Kerim de bir de *Yecüc ve Mecüc* kavminden söz edildiğini söylemiştik. Bunların resimleri de dönemin ikonografik geleneklerine uygun tasvir edilmiştir (Resim 19). Türk İslâm devletleri dönemlerinde eskatoloji-kıyamet konuları ile ilgili *deccal* ve *dabbetül arz* gibi tasvirler yanı sıra başka ilginç, korkutucu veya tedirgin edici varlıkları tasvir eden çeşitli minyatürler de bulunmaktadır.

Kazvini'nin "Yaradılış Harikaları ve Varlıkların Acayiplikleri" kitabının nüshalarında bulunan *Şannāja* denilen hayvan şekilli yaratık tasvirleri ürpertici tuhaf yaratıkların son derece dikkat çekici örneklerindedir (Resim 20-21). Yazmanın değişik nüshalarında sanatçılar bu yaratığı farklı hayvanların özelliklerini kullanarak tasvir etmişlerdir. 1300 yılı civarında yapılmış ilk resimdeki varlık uzun tüylü kemirgen bir hayvanı andırır. Arka ayakları üzerine oturmuş ve seyirci ile karşı karşıya gelecek vaziyette yani frontal olarak tasvir edilmiştir. Üzerindeki bez şerit kıvrımları yılan kıvrımlarını hatırlatır. Başında alın kısmında bir üçüncü gözü var gibidir.

zilememiş Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde muhafaza edilen (H.2153 numaralı albüm) bir kısım albüm resimlerinde bulunan Mehmed Siyah Kalem'e ait minyatürler Orta Asya'da ancak Türk İslâm Dönemi'nde yapılmış son derece ilgi çekici resimlerdir. Bu örneklerden bahisle bunların Tanrı Erlik'in dünyasını yansıtan tasvirler olduğunu daha önce ileri sürmüş ve konu ile ilgili bazı minyatürler üzerinde durmuştuk (Çoruhlu, 2019, ss. 430-435) (Resim 16) .

Bu durum başka Türk İslâm veya genel İslâm yazmalarındaki cinler veya başka tekinsiz figürler için de geçerlidir. Örneğin periler, Türklerin bir bölümünün de katıldığı Budist sanattaki Apsaralar veya Devalar gibidir. Yakşiler ve Yakşalar da Uygur metinlerinde, dev veya peri gibi anlatılır (Resim 17-18). Bütün bu tasavvurların Türk İslâm dönemlerinde etkisi görülür. Benzeri hususu günahkarların cezalandırıldığı cehennem sahnelerini gösteren minyatürler için de geçerli olarak kabul edebiliriz (Çoruhlu, 2009, ss. 435-442).

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kur'an-ı Kerim'de şeytanın ve cinlerin varlığından bazı işlerinden ve vasıflarından söz edilmekle birlikte onların nesnel tasvirlerinin yapılmaması, Türk İslâm dönemlerinde şeytan, cin, peri, dev vb. varlıkların ikonografisinin daha çok Orta Asya Türk tasvir geleneği ile kısmen de Ön Asya tasvir geleneklerine bağlı

Resim 17: Türkiye, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan H.2162'de bulunan minyatür (y.8b). Nakkaş Veli Can tarafından yapılmış peri resmi. 1580 – 90 tarihli (Bağcı-Çağman-Renda-Tanındı, 2006).

Resim 18: Biri müzik yapan iki devî gösteren (soldaki dört bacaklı iki başlı olup başlardan biri kılıç tarafındadır) minyatür ayrıntısı. Kazvini'nin "Yaradılış Harikaları" kitabından minyatürler. Muhtemelen İnan, Şiraz'da yapılmış 16. yüzyıl sonuna ait Türk minyatürü. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, MSS Raşid Efendi 670, 328 a. (Berlekamp, 2011).

Buradaki yaratığın başına benzer tasvirler 13. yüzyıla ait bir Moğol *payzasının* yazı bölümünün üst tarafında görülmektedir. Buradaki yazıda, ebedi Tanrı'nın gücü ile bu payzaya sahip kişiye saygı gösterilmesinin Han'ın emri olduğu yazılı olduğuna göre, söz konusu payza yukarıdaki şekil ile koruyucu bir vasıf kazanmaktadır. Şannāja'nın yüzüne benzer şekillerin bulunduğu bir örnek de Tibet veya Çin'e ait bir kılıç muhafızı tasviridir. Bu tasvirlerde "göz" unsurunun vurgulanması, Akdeniz çevresi sanatlarında da görülen şeytanın gözünden sakınma amaçlı tasvirleri de hatırlatmaktadır.

1280 tarihli minyatürdeki Şannāja ise önceki resimde olan kadar iri bir yaratığa işaret etmiyor, oysa Kazvini eserinde bu hayvanların yuvasının bir fersah büyüklüğünde yani onların akıl almaz boyutta, dev gibi yaratıklar olduğunu belirtiyor. Ona göre yeryüzündeki en büyük hayvan olan bu varlık Tibet'te yaşamaktadır. Burada da hayvansı yaratık figürü cepheden ve seyirciyle

Resim 19: Ahvâl-i Kıyâmet yazmasında kıyamet alameti olarak takdim edilen Ye'cüc-Me'cüc kavminden kişileri gösteren minyatür. Berlin, Staatsbibliothek (Devlet Kütüphanesi) Or. Oct.1596 numara ile kayıtlıdır (And, 1998).

Resim 20: Irak, Musul'da Türk Atabekleri devrinde takriben 1300 civarında yapılmış Kazvini'nin "Yaradılışın Harikaları ve Varlığın Gariplikleri", adlı kitabına ait "Sannāja" tasviri. 31 x 20 cm. Londra, British Library (Londra Milli Kütüphanesi), MSS Or.14140, y.129b. (Berlekamp, 2011).

Resim 21: Irak'ta yapılmış 1280 yılına ait (Türk Atabekleri devri) minyatürde "Sannāja" tasviri. Kazvini'nin "Yaradılışın Harikaları ve Varlığın Gariplikleri" kitabından alınmıştır. Münih, Bayerische Staatsbibliothek, MSS cod.arab.464, y.202 a. (Berlekamp, 2011).

karşı karşıya oturuyormuş gibi verilmiştir. Gözler dikkatli bir şekilde kitabı açan okuyucuya doğru bakmakta olup siyah göz bebekleri büyüktür. Baştan çıkan tüy öbekleri tarantulayı hatırlatmaktadır. Alt kısım yani gövde bölümü ise içi yumuşak özlü sert bir kabuğu gösterir. Figür, kabuk örtülü gövdeye bağlı altı ayaklı bir yaratık olarak gösterilmiştir. Bu gövde kaplumbağayı da akla getirir (Berlekamp, 2011, ss. 106-113).

Türk İslâm sanatında "ejder", "ejder öldürme (avlama)" tasvirlerinin de yaygın olduğunu hatırlatmak da yarar vardır. Bu dönemde ejderhalar "iyi veya kötüyü", hakimiyeti ve gücü ifade eden bazen de konuya ve sahneye göre anlam kazanan gerçek üstü varlıklardır. Diğer benzeri türden varlıklar da benzer anlamları taşırlar. Bu konular üzerine yazılmış ve yayınlanmış bazıları bize ait olmak üzere pek çok çalışma bulunmaktadır.

Sonuç olarak; yukarıda yazılı belgelere veya sanat eserlerine, arkeolojik ve etnografik malzemelere göre izah ettiğimiz gibi Türklerin ataları ve eski Türkler, belirli bir kozmolojik düzen anlayışına bağlı olarak, "iyilik" ve "kötülük" kavramlarını anlamlandırıyor ve sanat tarihlerinde kötülüğü temsilen eden varlıkların tasvirlerini de yapıyorlardı.

Kaynaklar

Alekseyev, N. A. (2013). *Türk Dilli Sibiryaya Halklarının Şamanizmi*. (Çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları,.

And, M. (1998). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*. İstanbul: Akbank Yayını.

Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (Çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova). Konya: Kömen Yayınları.

Anonim. (1982). *Along The Ancient Silk Routes-Central Asian Art from the West Berlin State Museums*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Arat, R. R. (1987). *Makaleler*. (Yayına Hazırlayan Osman Fikri Sertkaya). C.I. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. ss. 424-425.

Bağcı, S. - F. Çağman - G. Renda - Z. Tanındı (2006). *Osmanlı Resim Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlar.

Berlekamp, P. (2011). *Wonder, Image And Cosmos in Medieval İslam*. New Haven and London: Yale University Press.

Bussagli, M. (1979). *Central Asian Painting-From Afghanistan to Sinkiang*, Geneva: Skira-Rizzoli.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Cemiloğlu, İ. (2000). *14. Yüzyıla Ait Bir 'Kıyas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi.

Chavannes, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. (Çev. Mustafa Koç). İstanbul: Selenge Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2009). Türk Sanatı ve Mitolojisi'nde Kötülüğün Tasviri, E. Gürsoy (Ed.) *Lânet Kitabı* içinde (ss.405-450). Naskali). İstanbul: Kitabevi.

Çoruhlu, Y. (2017). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları. (8.baskı).

Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi- Proto-Türk Devrinden , M.S.14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme*. C. I. İstanbul: Ötüken Neşriyat. (3.baskı).

Esin, Yu. (2009). *Tayna Bogov Drevney Stepi*. Abakan: Abakan Hakasya, Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü.

Grünwedel, A. (1912). *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkestan*. Herausgegeben Mit Unterstützung Des Baessler-Instituts in Berlin, Berlin: Druck Und Verlag Von Georg Reimer.

Haydaroğlu, M. (Haz.). (2004). *Ben Mehmed Siyah Kalem, İnsanlar ve Cinlerin Ustası- I, Mehmed Siyah Kalem, Master of Humans and Demons* İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları.

Kaşgarlı Mahmud. (1998). *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi* (Çev. Besim Atalay). C. I Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.

Kaşgarlı Mahmud. (1998). *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi* (Çev. Besim Atalay). C. II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını. (4.baskı).

Kaşgarlı Mahmud (1998). *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi* (Çev. Besim Atalay). C. III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını. (4.baskı).

Kaşgarlı Mahmud (1998). *Divanü Lûgat-İt-Türk Dizini "Endeks"* (Çev. Besim Atalay). C. IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını. (4.baskı).

Kırilen, G. (2016). *Göktürklerden Önce Türkler* Ankara: Gece Kitaplığı.

Kubarev, G. (2012). "Altaydaki Ejelgi Türkterdin Jartastaki Suretteri-Naskalme Gravurı Drevnih Tyurkov Altaya". *Avraziyadaki Turk Mürası VI-VIII g.g-Tyurskoe Naslediye Evrazii VI-VIII.V.V.* Astana: A.N. Guliyev,Avraziya Ülttik Universiteti. ss. 131-146.

Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri-Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk). (2017) İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.

Mau-Tsai, L. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (Çev.Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.

- Müller, F.W.K.-A. Von Gabain (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi-Uigurica IV-A*. (Çev. S. Himran). İstanbul: Burhaneddin Erenler Basımevi.
- Nowgorodowa, E. (1980). *Alte Kunst Der Mongolei*. Leipzig: E.A. Seeman Verlag.
- Onat, A.-S.Orsoy-K. Ercilasun (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi-Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Sagalayev, A. M. (2017). *Ural Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*. (Çev. Ali Toraman). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Seroşevsky, V. L. (2007). *Saka Yakutları*. (Çev.Arif Acaloğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Tekin, Ş. (1993). *Uygurca Metinler I-Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh). Vap hua ki athğ nom çeçeki sudur (Saddharmapundarika-sütra)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Turan, A. B. (2020). *Türk Canavarları Sözlüğü-Şamanist Söylencelerde Canavarlar ve Şeytani Ruhlar*. İstanbul: Gerekli Kitaplar Yayıncılık.
- User, H. Ş. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları-Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları (2.baskı).
- Whitfield, R.-A. Farrer (1990). *Caves of the Thousand Buddhas-Chinese Art from the Silk Route*. London: British Museum Yayını.

